

Na obálce je použito ilustrace (zavraždění svatého Václava)  
k legendě „Ut annuncietur“ z vídeňského kodexu „Liber depictus“.

## Středověká latina

*Jana Nechutová*

Brno 1995

002

93566

NÁRODNÍ KNIHOVNA



1000209528

II 65522



99/12 790

SF/002

© Jana Nechutová, Masarykova univerzita, Brno 1995

ISBN 80-210-1059-2

## Předmluva

Předkládaný text je zamýšlen jako učebnice středověké latiny, nikoli jako úvod do disciplíny, který by obsahoval pouze její vymezení a přehled o základní literatuře a pomůckách. Jako takovýto „úvod“ byla koncipována skripta „Úvod do studia středověké latiny“, která vyšla ve dvou vydáních jak skriptum brněnské univerzity v r. 1974 a v r. 1977. Josef Hejnic, spoluautor tohoto „Úvodu“, sepsal jeho závěrečnou kapitolu, podávající přehled problematiky renesančního humanismu. Součástí skripta byla tehdy antologie ze středolatin-ských (i humanistických) literárních a diplomatických textů.

Po dvaceti letech zkušeností, která mne dělí od vydání onoho skriptu, jsem se rozhodla vytvořit učebnici. Její první částí je rovněž „úvod“, který je však nově koncipován a podstatně rozšířen záběrem látky i aktualizací. Ve druhé části jsem se na základě mnohaletého vedení přednášek a seminářů středověké latiny na brněnské univerzitě pokusila o systematický výklad látky. Učinila jsem tak v poněkud větším rozsahu, než jaký od studentů požadují u zkoušek, aby tak učebnice mohla sloužit i dalšímu, např. postgraduálnímu, studiu, resp. aby jí mohli užívat středoškolsí učitelé nebo kolegové v interdisciplinárně příbuzných oborech. Látku jsem chronologicky omezila tak, jak ji ovládám a přednáším – rezignovala jsem na výklad o renesančním humanismu a chovám naději, že se tohoto pole chopí některý z příslušných specialistů.

Učebnice nemá cvičné texty – ráda bych do budoucna vyhradila sobě i kolegům, kteří jí případně budou při vysokoškolské výuce užívat, volbu textů podle vlastního zaměření a vkusu. Pro současnou praxi v mediévistických seminářích na filosofické fakultě MU v Brně vydávám současně samostatný soubor textů, jichž hodlám v nejbližších semestrech při práci se studenty užívat.

Ačkoli jsem se snažila o co nejuplněnější rešerši literatury, a to i titulů u nás obtížně dostupných, vyšlých v západní Evropě v posledních dvaceti letech, nepochybně mi uniklo mnohé, o čem, jak doufám, vědí další kolegové – odborníci ve středolatinšské filologii i v příbuzných oborech. Prosím proto všechny, kteří mohou k učebnici dodat své doplňky a opravy, a to nejen v oblasti bibliografické, nýbrž i věcně, popř. metodologicky, aby mi neváhali své připomínky sdělit. Snad budu moci takovouto pomoc proměnit v dokonalejší podobu případného dalšího vydání.

Již pro tuto publikaci jsem nesmírně zavázána mnohým kolegům – mediévistům, kteří mi pomohli odpovědmi na četné a časté ústní i písemné dotazy, na něž mnohdy nebylo odpovědět snadno. Za ochotu i trpělivost děkuji všem kolegům, kteří mi takto vycházeli vstříc a zasloužili se tak o tuto učebnici aspoň v této zdaleka nikoli definitivní podobě.

V Brně dne 11. listopadu 1994

Jana Nechutová

## OBSAH

### Latinská medievistika

I. Co je, jaké má vlastnosti a jak dlouhý úsek historie studuje latinská medievistika .....	7
II. Historie studia středověké latiny .....	11
III. Učebnice středověké latiny .....	17
1. „Úvody“ .....	17
2. Výbory textů .....	18
IV. Existují slovníky středověké latiny? .....	20
V. Kde hledat středověké latinsky psané texty a jakých pomůcek užívat při jejich studiu .....	27
A Vydané texty .....	27
B Rukopisy .....	30
VI. Kde se poučíme o středolatinšské literatuře .....	34
VII. S čím přijde latinský medievista do styku (obecné dějiny, české dějiny, dějiny filosofie, církevní dějiny) .....	39
VIII. Encyklopedie, časopisy, bibliografické pomůcky .....	42

### Latinský jazyk a literatura ve středověku

IX. Na konci starověku .....	48
1. Jazyk .....	48
2. Literatura .....	51
X. Základní složky středověké latiny (latina klasická, křesťanská, vulgární) .....	55
XI. V raném středověku .....	59
1. Itálie .....	59
2. Galie .....	59
3. Hispánie .....	61
4. Afrika .....	61
5. Irsko a Británie .....	62
6. Od karolinské po otonskou renesanci .....	64
XII. Otazníky nad latinou – jazykem středověku .....	70
1. Charakter středověké latiny .....	70
2. Odchytky středověké latiny od klasické normy .....	72
XIII. Latinská literatura ve vrcholném středověku .....	80

Poesie (1. prosodie, 2. duchovní poesie, 3. světská poesie, 4. poetika–teorie básnictví) .....	80
Próza (žánry – formální znaky – teorie) .....	94
Počátky česko–latinské literatury .....	99
XIV. Středověk a antická kultura .....	107
1. Patristika a pozdní antika .....	108
2. Benediktinské kláštery raného středověku .....	109
3. Karolinská renesance, ottonská renesance .....	110
4. Humanismus 12. století .....	110
5. Tzv. raný humanismus v českých zemích .....	112

## LATINSKÁ MEDIEVISTIKA

### I. Co je, jaké má vlastnosti a jak dlouhý úsek historie studuje latinská medievistika

Medievistika (medievalistika) v nejširším slova smyslu je ten obor kterékoli historické vědy, který se zabývá středověkou oblastí svého předmětu. Tak mluvíme o medievistice obecné i národní historie, církevních dějin, dějin filosofie, výtvarného umění, hudby, práva, archeologie atd., a ovšem i o medievistice ve studiu historického vývoje jazyků. Latinská medievistika se zabývá latinskou filologií středověku, zasahuje však i do filologie humanismu, baroka a obrozenství (v těchto oblastech je práce latinského medievisty více spjata s ohledem na vývoj národních literatur) na straně jedné a křesťanského starověku (v užším vztahu ke zkoumání latinské antické literatury) na straně druhé.

Termíny **medievistika**, **medievalistika** jsou novodobé odvozeniny výrazů *medium* (střední) *aevum* (věk). Tento pojem (*medium aevum*, *media tempestas*, *m. aetas* – střední věk, středověk) se objevuje v renesančním humanismu (poprvé v panegyriku Giovanni Andrea dei Bussi na Mikuláše Kusánského, 1469) jako označení přechodné doby, prostředního vývojového stupně mezi kulturou klasické antiky a její humanistickou obnovou. S takovou představou, i když ještě ne s tímto termínem, se setkáme už u Petrarcky, který předcházející staletí označuje jako „tenebrae“, dobu temna. Tak mělo i označení „medium aevum“ původně pejorativní příděch: středověk byl nutným zlem v kulturním vývoji – takto jej chápal nejen renesanční humanismus a pozdější novohumanismus, ale ještě doba poměrně nedávná (do momentu, kdy došlo k tzv. „vzpouře medievistů“).

**Předmětem latinské medievistiky** (filologie latinského středověku, resp. i humanismu) je tedy **studium latinsky psaných literárních i diplomatických (viz dále) textů, které vznikly v daném časovém úseku. Latinský medievista se těmito texty zabývá z hlediska v užším smyslu filologického, tj. jazykovědného, i z hlediska literárněhistorického a mnohdy i z hlediska jejich obsahu.**<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Jaroslav Ludvíkovský říká pod heslem „Filologie“ v „Encyklopedii antiky“ (Praha 1973) o cílech medievistiky: „Jazykové studium latiny se stýká především s romanistikou a zabývá se zejména lexikografií. Studium latinské literatury středověké souvisí se vznikem národních literatur a zaměřuje se k bádání o zvláštních druzích a formách středověké poesie i prózy a jejich souvislosti jak s antickou tradicí, tak se středověkým křesťanstvím.“

Tato vazba latinské medievistiky k obsahové stránce zkoumaných předmětů zakládá **interdisciplinární charakter** oboru. Ten odpovídá šíři svého záběru středověkému universalismu: Latina byla universálním jazykem středověké kultury v Evropě a všechny tehdy pěstované obory a původně (před emancipací národních jazyků) i všechny literární žánry byly vzdělávány latinsky. Proto se dnes studium historie různých kulturních odvětví neobejde bez znalosti (středověké) latiny nebo bez konzultací se znalcem tohoto jazyka, což je vnější aspekt interdisciplinarity latinské medievistiky. Jejím vnitřním aspektem lze rozumět skutečnost, že odborník ve středověké latině přichází do styku s písemnostmi různého zaměření: studuje nejen texty literární v užším a běžném smyslu slova, ale též texty různých odborností – teologické, filosofické, literárněteoretické (rétoriky, poetiky), gramatické, lékařské, matematické, přírodovědné, právní aj. I sám literární text může mít z dnešního hlediska vzato odborné aspekty, neboť **středověkou literaturou nerozumíme pouze beletrii v našem slova smyslu, ale i „literaturu specifických funkcí“**, k níž kromě zmíněné odborné literatury patří také účelové výtvořiny, jako jsou kázání, zpovědní zrcadla, texty liturgické apod.

Zvláštním případem latinských textů, jimiž se latinská medievistika zabývá, jsou listiny a listy, popř. tzv. formuláře, tedy **texty diplomatické**. Zhruba vzato a počítáme-li k literárním textům, jak bylo naznačeno, i literaturu „odbornou“ (se „specifickými funkcemi“), lze tedy dělit texty, jež studuje latinský medievista, na literární a diplomatické.

**Časové hranice**, jež omezují zkoumání o středověké latině a jejím písemnictví, budou respektovat hranice, platné pro vývoj jazyka a literatury. Středověká latina jako jazykový fenomén se konstituuje až v průběhu karolinské renesance (9. stol.) a kromě toho je natolik variabilní časově, teritoriálně i individuálně (podle jednotlivých uživatelů), že nelze postihnout, kdy latina přestává být středověkou a stává se latinou humanistickou, popř. tzv. novou latinou.<sup>2</sup> Naproti tomu má středolatinická literatura při všech rozdílech mezi kulturně více či méně vyspělými oblastmi daleko jednotnější ráz: její výtvořiny se díky migraci tehdejších intelektuálů („clerici“) od university k universitě šíří po celé tehdy kulturní Evropě nejen v opisech, ale i v četných nápodobách (často v národních

Rukopisná povaha středověkého materiálu spojuje středolatinickou filologii s paleografií, kodikologií a historickou diplomatikou a zařazuje mezi její přední úkoly činnost kritickou a ediční.

<sup>2</sup> Jak uvidíme v kap. XII, různí se názory na možnost sestavit pro celý středověk obecně platnou normu latinské gramatiky. Zatím takovouto normu stanovenou nemáme a i to stanovení chronologických hranic ztěžuje. A. Önnfors (Mittelaltersche Philologie, 1975 – viz lit. ke kap. XII) stanoví pro středověkou latinu jako jazykový jev hranice 600–1500.

jazycích). Je tedy středověká latinská literatura vhodnější chronologickou oporou pro časové vymezení latinské medievistiky než hledisko jazykové.<sup>3</sup>

*Středolatinickou literaturu* chápeme jednak v protikladu k literatuře latinského starověku,<sup>4</sup> na druhé straně k literaturám novověkým. Dolní i horní časová hranice jsou tedy neurčité, neboť nelze pevně stanovit, kdy končí starověká latinská literatura, ani kdy je středověká literatura definitivně vystřídána písemnictvím renesančního humanismu. Problém dolního mezníku spočívá v ambivalentním postavení latinské křesťanské literatury – patristiky: ta chronologicky patří pozdnímu starověku a ranému středověku (konec 2. – 6. stol.), a tak ji mohou někteří literární historikové řadit k literatuře starověku (zejm. vzhledem k přežívající tradici antické literární formy i vzhledem k charakteru jazyka), jiní k literatuře středověké (vzhledem k obsahové stránce). Co se týče mezníku horního, formálně vzato končí středověká literatura nástupem renesančního humanismu, je však obtížné pevně chronologicky určit nástup či definitivní převládnutí znaků nového období, a už vůbec to nelze jednotně pro všechny země evropské kultury.<sup>5</sup>

Franz Brunhölzl klade počátek středolatinické literární epochy do doby, jejíž přední autoři již nahlíží na antiku jako minulost a vnímají svou vlastní příslušnost k nové době, což se podle tohoto historika děje asi v polovině 6. století. Analogickým kritériem staví Brunhölzl konec literárního středověku na konec 15. století.<sup>6</sup>

#### Literatura ke kap. I:

*Sborník Medievalistická konference, Praha 1964*

*Kultura středověku – Několik pohledů do středověké kultury (kolektiv autorů, red. P. Špunar), Praha 1972*

*Sborník Humanistická konference, Praha 1969*

*A. J. Gurevič, Kategorie středověké kultury, Praha 1978*

*Svět středověku (kolektiv autorů, red. V. Procházka), Praha 1969*

<sup>3</sup> S různými názory na tyto chronologické problémy seznamuje Anežka Vidmanová ve stati „K některým otázkám středolatinické filologie“ (viz literaturu k této kap.).

<sup>4</sup> Záměrně neuvžívám termínu *římská literatura*, neboť ten je vyhrazen latinské literatuře starověku v užším, klasickém, smyslu slova. Literatura pozdějšího starověku, jejíž součástí jsou výtvořiny křesťanských autorů, už nepatří k literatuře *římské* – z větší části ostatně vznikala v provinciích.

<sup>5</sup> Variabilitu zde lze demonstrovat (pro evropský a pak i pro specificky český vývoj) např. tak, že ač za klasické období evropského renesančního humanismu považujeme 15. a 16. století, začíná tato kulturní perioda v Itálii už koncem 14. stol. Petrarkovým okruhem, nepočítáme-li sem už o století starší působení Danteho. Tyto vlivy pronikly už v době Karla IV. dosti výrazně i do českých zemí (tzv. raný humanismus), poté však přichází doba husitské revoluce, jež se (i po literární stránce) obtížně přiřazuje ke středověku nebo novověku, ke scholastice nebo reformaci, a teprve se značným zpožděním vůči ostatní Evropě (a navíc ve slabší míře) přichází do Čech pravý renesanční humanismus.

<sup>6</sup> Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I, 3

P. Spunar, *Kultura českého středověku*, Praha 1986

J. le Goff, *Kultura středověké Evropy*, český překlad Praha, 1990

A. Vidmanová, *K některým otázkám středolatinšské filologie*, *Listy filologické* 1963, str. 140–148

A. Vidmanová, *Laborintus. Latinská literatura středověkých Čech*, Praha 1994

## II. Historie studia středověké latiny

16. století První pokusy o studium středověku, středověké literatury a vůbec latinsky psaných středověkých textů literárního i dokumentárního charakteru vyšly právě v této době z představy o historii jako učitelce života – „historia magistra vitae“. Zatímco zkoumání diplomatických textů sloužilo většinou k potvrzování právních nebo majetkových nároků – tzv. *bella diplomatica forensia* (tak tomu ostatně bylo již ve středověku samém, kdy rodové i instituční archívy uchovávaly své listiny právě z těchto důvodů a kdy také z těchto důvodů vznikaly mnohé úpravy původních textů, zejména pak falsa), staly se zejména filosofické a teologické výtvoř středověku platnými argumentačními prameny v konfesijních sporech katolicismu a prosazujícího se protestantismu. Studují se církevní autoři patristiky i scholastiky, nauky středověkých sekt, historie raných reformních hnutí, to vše ale utilitárně a s pouze z obsahového hlediska. Nevěnuje se přitom pozornost středověké latině, jazyku těchto památek, mj. i proto, že vlivem humanistického chápání je středověká latina všeobecně pokládána za řeč barbarskou, která si studia ani nezasluhuje. Latina zvolna ztrácí funkci živého jazyka, jímž byla v jistém smyslu po celý středověk (viz dále v kap.XII), i v učené literární produkci se začínají uplatňovat národní jazyky.<sup>7</sup>

17. století je rozhodující dobou pro rozvoj středověkých studií. Středověk sice nadále zůstává obecněji neznámý a jeho studium je podobně pragmaticky podbarveno jako v předchozím období, vyvstává ale řada osobností, které vykonaly základní práci v poznávání středověkých literárních i diplomatických památek. Tento zdánlivý zájem o středověkou tvorbu je ovšem – co se týče literární oblasti – stále motivován konfesijně a obrací se k teologickým textům, které vypovídají o dějinách teologického myšlení a o církevní historii. Tak belgický jezuita **Jean Bolland** (1596–1665) se zabýval hagiografií (naukou o legendách a životopisech světců, řec. „hagios“ = svatý) a vyprovokoval k aktivitě na tomto poli další učence různých národností. Dal podnět ke vzniku učené společnosti **Bollandistů**, která se dodnes této oblasti věnuje. Základní a dodnes užívaná jsou bollandistická *Acta Sanctorum* (A.A.S.S.Boll., od r.1643, 3. vyd. v Paříži 1863–1869). Užíváme dále doplňující soupisy „*Bibliotheca hagiographica Latina*“, 1898–1901, přetisk 1949, *Novum Supplementum* 1986)) a na

<sup>7</sup> Konfesijní zaměření prozrazuje např. sbírka: Othruinus Gratius, „*Fasciculus rerum expendarum et fugiendarum*“, Coloniae 1535 (s „*Appendixem*“, jež vydal Edward Brown v Londýně 1690). Přináší do té doby neznámé texty středověkých teologů – kritiků církve. Podobně Matthias Flacius Illyricus, *Varia doctorum piorumque virorum de corrupto statu ecclesiae poemata*, 2. vyd. Basilej 1557. – Týž Flacius Illyricus je pořizovatelem pro nás důležitého vydání Husových a Jeronýmových spisů, souvisejícího s německou reformací, „*Johannis Hus et Hieronymi Pragensis confessorum Christi historia et monumenta*“ (Norimbergae 1558).



hagiografii zaměřený časopis *Analacta Bollandiana* (od r. 1882, vychází dodnes).

Ve Francii založili podobnou tradici počátkem 17. století členové kongregace benediktinů sv. Maura, Maurini. K nim patřili také Jean Mabillon (1632–1707), který se spisem „De re diplomatica“ (1681) stal zakladatelem diplomatiky, a Bernard Montfaucon (1655–1741), zakladatel paleografie („Palaeographia Graeca“, 1708). I Maurini publikovali svá „Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti“ a „Annales Benedictini“, proslulá je jejich „Histoire littéraire de la France“ (vycházela v Paříži od r. 1733), která vedle francouzských výtvorů podává i představu o středolatinšské francouzské literatuře.

Především majetkoprávními problémy, historicky souvisejícími s diplomatickými-listinnými památkami, byl přiveden k filologické práci se středověkou latinou (i byzantskou řečtinou) francouzský právník Charles (Carolus) du Fresne sieur Du Cange (1610–1688), který sestavil objemný dodnes nepřekonaný první slovník středověké latiny – *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* (1678 – viz dále v kapitole o slovnících středověké latiny).

V českých zemích 17. století vzpomeňme Bohuslava Balbína (1621–1688), který při svém pátrání po památkách českého dávnověku objevil a poprvé vydal např. Kristiánovu legendu. Významná je v naší souvislosti jeho sbírka „Bohemia docta“, vlastně 9. díl souboru „Miscellanea historica regni Bohemiae“ (ed. Rafael Ungar 1776–1780).

18. století je zpočátku dobou sběratelství, jímž doznívá renesanční humanismus. Tato aktivita, věnovaná dříve výlučně antice, se nyní zvolna zaměřuje i k památkám, vzniklým ve středověku. (Druhá polovina století je pak charakterizována nástupem novohumanismu, který se od středověku distancuje zcela zásadně, na druhé straně je ale doprovázen romantickou reakcí, jež ve středověké, ovšem národní, kultuře, nachází zalíbení.) Sběratelský zájem reprezentuje Johann Albert Fabricius (1668–1736), německý polyhistor, který v r. 1697 publikuje první vydání svého repertoria „Bibliotheca Latina“. V letech 1734–1746 vychází v Hamburku jeho šestisvazková *Bibliotheca Latina mediae et infimae aetatis*. – Už od konce předcházejícího století působil v Itálii Ludovico Antonio Muratori (1672–1750), který zasáhl snad do všech oborů historické a literární vědy o středověku (zabýval se však i historií řeckých a římských precedentů). Středolatinšské literatury se týká jedna z jeho nejznámějších prací, sbírka „Rerum Italicarum scriptores ab anno aerae christianae 500 ad 1500“ (Milano 1723–38).<sup>8</sup>

<sup>8</sup> Do těchto souvislostí patří edice, dodnes důležitá pro naši historii a literární historii, Hermanna von Hardt „Magnum oecumenicum Constantiense concilium“ 1–6, 1697–1700 a ještě výrazněji sběratelský charakter má tzv. Pezův „Thesaurus anecdotorum novissimus“ Štýrský Hradec 1723, který obsahuje řadu do té doby nevydaných (jak naznačuje titul) a často neznámých textů středolatinšské literatury. – V tomto století vzniká první vý-

Z českého prostředí zaznamenejme ve druhé polovině tohoto století novátorské dílo Gelasia Dobnera (1719–1790), který bývá považován za zakladatele moderní historické práce, založené na textových dokumentech. Dobner pátral po nevyužívaných latinských i česky napsaných pramenech a výsledkem jeho práce zde byla především sbírka „Monumenta historica Bohemiae nusquam antehac edita“ (6 sv., 1764–1785).

19. století je obdobím rozvoje moderní historiografie a filologické vědy včetně literární historie a kritiky textu. Mediivistikou se zabývají klasičtí i románští filologové, historikové, filosofové, teologové, právníci, historikové umění i amatéři.

Vzniká základní dodnes užívaná edice: J.P. Migne (1800–1875) *Patrologiae cursus completus* (začal vycházet v Paříži r. 1844). „Patrologii“ tvoří: *Patrologia Latina* (MPL nebo jen PL), tj. Series prima o 217 svazcích, sahá do r. 1216 a k poslednímu svazku je přidána edice „Summy“ Tomáše Akvinského. Svazky 218–221 zabírají rejstříky. Dále „Patrologia Graeca“ (MPG nebo jen PG), tj. Series secunda o 168 svazcích a o jednom svazku s rejstříky, sahá do r. 1439. – V belgickém Turnhoutu vyšlo v letech 1958–1974 péčí A. Hammana pět svazků „Patrologiae Latinae Supplementum“ (jako doplněk k MPL 1–96). Druhou důležitou událostí byl v r. 1819 ve Frankfurtu nad Mohanem vznik společnosti „Gesellschaft für Ältere deutsche Geschichtskunde“ (zakladatelem byl Karl von Stein). Ediční publikace, jež začala tato společnost r. 1826 vydávat pod titulem *Monumenta Germaniae Historica* (MGH), vycházejí dodnes v několika řadách – „Scriptores“, „Leges“, „Diplomata“, „Epistolae“, „Antiquitates“ a další.<sup>9</sup>

V Praze začala r. 1873 vycházet péčí Josefa Emlera ediční řada *Fontes rerum Bohemicarum* (FRB), *Prameny dějin českých*. (Obdobné ediční serie vycházejí v této době i pro další emancipující se středoevropské země.) Do roku 1932 v ní bylo vydáno 8 svazků, z nichž první obsahuje nejdůležitější latinské a staroslověnské (z českých veršovanou legendu o sv. Prokopu) hagiografické texty, další svazky jsou věnovány středověké historiografii (Kosmou a jeho pokračovateli počínaje).

Ve druhé polovině 19. století se rozvíjí i činnost filologická a literárně-historická: zúčastní se jí především romanisté (např. Léon Gautier nebo Gaston Paris) a klasičtí filologové. Z několika důvodů tato práce prozatím nedosáhla žádoucí úrovně: chyběla koordinace práce a uplatnění pozitivistických kritérií způsobilo, že i ve filologii a historii převládal utilitaristický přístup – u textů se

bor ze středolatinšského básnictví, P. Leyser, „Historia poetarum et poematum medii aevi“, Halle 1721.

<sup>9</sup> Úplný seznam řad viz ve Slovníku latinských spisovatelů, Praha 1984, str. 666–667. – V řadě „Auctores“, v odd. „Scriptores rerum Germanicarum“, Nova Series, zde r. 1923 vydal Bertold Bretholz i dílo českého kronikáře Kosmy – „Cosmae Pragensis Chronica Boemorum“ (přetisk MGH 1980).

hledělo jen k jejich dokumentární hodnotě a nikoli k umělecké stránce literárního díla.

**20. století** V této době se latinská medievistika ustavila jako samostatný vědní obor. Již na přelomu století vznikají na německých univerzitách (Göttingen, Mnichov, Berlín) první samostatné katedry středolatinšské filologie a v letech 1901–1918 jsou publikována zakladatelská díla nové disciplíny. Jejich autory byli **Wilhelm Meyer**, **Paul von Winterfeld**, **Ludwig Traube** a **Paul Lehmann**.

**Wilhelm Meyer** (1845–1917), profesor (původně klasické filologie) v Göttingen, se zabýval především středolatinšskou poezií a její rytmickou stránkou jako jevy, na nichž lze nejlépe studovat jak vztah středolatinšského básnictví k poezii v národních jazycích, tak jeho souvislost s latinskou antickou literaturou. Svě výsledky soustředil v „Gesammelte Abhandlungen zur mittellateinischen Rythmik“, Berlin 1905, I–II, třetí svazek 1930 (soubor byl nově reprograficky otištěn r. 1970, Hildesheim–New York, nakl. Olms). Nejčastěji odtud bývá citován Meyerův rozbor „Ludus de Antichristo und über die lateinischen Rythmen“ (I. sv., str. 136–338) a studie „Fragmenta Burana“ – „Über Ursprung und Blüte der mittellateinischen Dichtungsformen“ se známou závěrečnou partií „Die mittellateinische Philologie“ (I. sv., str. 1–58, naposled otištěno v „Mittellateinische Dichtung“, Darmstadt 1969, str. 3–5) – Věnoval velké úsilí uznání středolatinšské filologie jako samostatné disciplíny.<sup>10</sup>

<sup>10</sup> Některé Meyerovy dopisy o nově vznikajícím oboru jsou přetištěny v publikaci „Mittellateinische Dichtung“, hrsgg. von K. Langosch, Darmstadt 1969. Celá vzájemná Meyerova, Traubeho a Winterfeldova korespondence vyšla péčí Ulricha Pretzela v časopise „Mittellateinisches Jahrbuch V, 1968, pokračování ve sborníku K. Langosche „Literatur und Sprache im europäischen Mittelalter“, Darmstadt 1973. – Některé Meyerovy výroky z této korespondence stojí za citaci – někde jsou dobrým svědectvím doby, jinde mají tyto argumenty platnost do dneška:

„...Vzal jsem na sebe v r. 1897 pedagogický úvazek pro středověkou latinskou filologii, a i předtím a potom jsem věnoval síly tomuto odvětví vědy a mohu dokonce říci, že jsem pro ně získal Traubeho. Vy sám zastáváte tuto mladou vědu na universitě. Bojujeme tedy za jednu a tutéž věc a musíme být především jednotni mezi sebou v tom, zač bojujeme... Musíme odhlédnout od autorit a ptát se sebe samých, skrývá-li v sobě obrovská oblast středověké latinské literatury takové poklady, že bychom mohli její studium a popularizaci prohlásit za natolik nutné, aby vznikla samostatná vědní disciplína, a žádali na to od státu prostředky... Hlavní otázkou je, stvořil-li středověk sám taková díla ducha a srdce, jaká popohnala vývoj lidské kultury, jaká jsou pamětihodná a jejichž poznání může ještě dnes lidí povznášet a vzdělávat. Ovšem že tomu tak je, ale tyto velkolepé výtvořiny jsou zcela ohavně zanedbány. Tato křivda je vlastně dvojnásobná, neboť uznání našeho vlastního národního středověku je pro nás velmi důležité. Co nejlhubší poznání a rozšířená znalost Ruodlieb je pro nás Němce mnohokrát důležitější než např. znalost a popularizace Lucana. My, Němci, jsme udělali velmi mnoho pro klasickou literaturu, ale velmi málo pro důležitou literaturu latinského středověku. Časy jsou ale nebezpečné: technické a přírodovědné znalosti pronikají stále více a přinášejí s sebou opomíjení humanistické vědy. Chceme-li se udržet, musíme se držet toho, co činí člověka člověkem, co podporuje

**Ludwig Traube** (1861–1907) se habilitoval v Mnichově pro klasickou a středověkou filologii. Vycházel z aplikace metody klasické filologie na středověký materiál, proslavil se nejprve jako editor básnických textů (Poetae aevi Carolini) pro MGH. Jeho „Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters“ je považována za zakladatelské dílo nově vznikajícího oboru. Tento text tvoří 2. svazek Traubeho sebraných „Vorlesungen und Abhandlungen“ (3 svazky, München 1909–1920), které vydali z autorovy pozůstalosti P. Lehmann a S. Brandt. V posledních letech své tvůrčí činnosti se Traube zabýval pomocnými vědami nového oboru, paleografií a kodikologií.

**Paul von Winterfeld** (1872–1905), který působil na berlínské universitě, věnoval pozornost především zkoumání o literární osobnosti a souvislostem národních literatur s literaturou psanou latinsky. I on je autorem programové stati s titulem „Aufgaben und Ziele der mittellateinischen Philologie“ (1903).

Všestranně se latinskou medievistikou zabýval také **Paul Lehmann** (1884–1964: Die Parodie im Mittelalter, 2. vyd. Stuttgart 1963, Pseudo-antike Literatur des Mittelalters, Leipzig–Berlin 1927). Drobné studie jsou většinou otištěny in: Paul Lehmann, Erforschung des Mittelalters, Leipzig 1941 (znovu Stuttgart 1959–1962). Z těchto studií upozorním na jednu z nejdůležitějších programových statí nově zakládaného vědního oboru: „Aufgaben und Anregungen der lateinischen Philologie des Mittelalters“ a zásadní stať „Vom Leben des Lateinischen im Mittelalter“ (1929).

Další přední německý latinský medievista byl nedávno zesnulý **Karl Langosch** (1903–1993). Působil na univerzitách v Berlíně, v Darmstadtu a v Kolíně n. R. Zabýval se literární historií a je vydavatelem řady středolatinšských textů (u mnohých z nich pořídil paralelní německé překlady), je mj. autorem příručního středolatinšského slovníčku (viz kap. IV), zásadní je jeho úvod „Lateinisches Mittelalter“ (viz kap. III), jeho nejvýznamnějšími pracemi z poslední doby jsou „Europas Latein des Mittelalters“ (Darmstadt 1990), a tamtéž současně vydaná kniha „Mittellatein und Europa“.

Vývoj oboru v českých zemích (ve 20. stol.)

Odborníci pro filologii (jazyk a literaturu) latinského středověku, popř. humanismu, vzešli většinou z klasických filologů a z odborníků na starší českou

*vzdělávání srdce a ducha...Uznání středověké latinské literatury jako nové, samostatné disciplíny můžeme požadovat teprve tehdy, až budeme moci ukázat, co může naše látka prospět a co už prospěla vzdělání lidstva.“ (Z dopisu Paulu Lehmannovi z r. 1911).  
...potřebuje vůbec budoucí historik, germanista nebo právník klasickou latinu – nebo ani nenaučí znát klasický starověk vůbec, ale pouhé jedno století latinského básnictví a prózy...Cokoli se přitom naučí, je jen ubohým zlomkem... Musíme mít takové vyšší školy, v nichž by studium latinského jazyka mohlo tvořit základ studia pro život. Pro takovéto latinské školy...by měla tvořit celou četbu...nikoli stará římská literatura, ale naše vlastní literatura středověká, psaná latinsky.“ (Z dopisu germanistovi Eliasi von Steinmeyer z r. 1916).*



literaturu. Prvním takto specializovaným literárním historikem byl Jan Vilikovský (1904–1946), profesor srovnávacího jazykozpytu a pak starší české literatury na univerzitě v Bratislavě a poté v Brně, jehož nejvýznamnějšími pracemi jsou habilitační spis „Latinská poesie žakovská v Čechách“ z roku 1933 a posmrtně vydané „Písemnictví českého středověku“ (1948).<sup>11</sup> Dalším bohemistou s tímto zaměřením byl Antonín Škarka (1906–1972).<sup>12</sup> Další dva nejvýznamnější čeští latinští medievisté poloviny 20. století byli původně klasickými filology: Jaroslav Ludvíkovský (1895–1984), profesor Masarykovy univerzity i Univerzity Komenského v Bratislavě, se v bádání o středolatinšské literatuře proslavil zejména svými pracemi o latinských legendách českého středověku, zasáhl však téměř do všech oblastí tohoto oboru až po kmenologii a kulturu baroka i osvícenství.<sup>13</sup> Neméně všestranná byla působnost Bohumila Ryby (1900–1980),<sup>14</sup> profesora Karlovy univerzity, který se po věznění v 50. letech stal nejprve zaměstnancem Památníku národního písemnictví a poté pracovníkem akademické Komise pro soupis rukopisů při presidiu ČSAV. Jeho zvláštní zásluhou je založení Slovníku středověké latiny v Čechách (viz dále v kap. IV.). – Kromě toho je zde mnoho pracovníků ve filologických, historických i kulturněhistorických specializacích, kteří se věnují latinské medievistice při svém vlastním oboru, jak zde o tom byla řeč na počátku našeho výkladu při definici medievistiky a při výkladu o jejím interdisciplinárním rázu.

#### Literatura ke kap. II:

*O současných světových medievistech a o jejich práci přináší poučení „Répertoire international des médiévistes“, který dříve vycházel (obvykle v šestiletém intervalu) péčí Centre d'études Supérieures de Civilisation médiévale v Poitiers. Dnes tuto aktivitu převzala Fédération internationale des Instituts d'Études médiévales - F.I.D.E.M., která r. 1990 vydala v Louvain (nakl. Brepols) 7. vyd. Répertoire international des Médiévistes - International Directory of Medievalists.<sup>15</sup>*

<sup>11</sup> Bibliografii Jana Vilikovského spolu s informací o jeho životě a díle podala A. Vidmanová, K čtyřicátému výročí úmrtí profesora Jana Vilikovského, LF 109, 1986, str. 227–233. Dále viz M. Kopecký, Medievalistické dílo Jana Vilikovského, in: A. Kratochvíl, Rozhlasová univerzita Svobodné Evropy II, Mnichov-Brno-Plzeň 1994, 76–82

<sup>12</sup> Výbor ze Škarkova díla, doplněný úplnou bibliografií, uspořádal pod titulem „Antonín Škarka – Půl tisíciletí českého písemnictví“ J. Lehár, Praha 1986

<sup>13</sup> Informaci o životě a díle Jar. Ludvíkovského podává J. Nechutová, Jaroslav Ludvíkovský sedmdesátníkem, LF 88, 1965, str. 365–371, srv. Jaroslav Ludvíkovský a filosofie (táž autorka), SPFFBU B 23, 1976, str. 117–122, bibliografii přináší SPFFBU E 10, 1965, str. 9–20, pokračování in: Classica et mediaevalia Jaroslava Ludvíkovského octogenario oblata, Brno 1975, str. 13–15

<sup>14</sup> K. Janáček, Profesor Bohumil Ryba (1900–1980), Strahovská knihovna 18–19, 1983–84, 261–281

<sup>15</sup> F.I.D.E.M. vydává vedle „Répertoire“ též časopis „Journal de la F.“ (viz v kap. VIII) a v květnu r. 1993 uspořádala v italském Spoletu „Premier Congrès européen d'études

### III. Učebnice středověké latiny

#### 1. „Úvody“

Obecně instruktivní přehledy látky v našem oboru nemívají obvykle běžný učebnicový tvar. Učebnici v běžném smyslu slova se blíží nejspíše francouzsky psaná příručka, jejímž autorem je stockholmský filolog Dag Norberg, *Manuel pratique de latin médiéval*, Paris 1968 (přetisk 1980). Podává poučení o vývoji středověké latiny, zvláštní výklad je věnován středověkému latinskému verši. Druhou část knihy tvoří vybrané texty s ukázkami. Publikace je výrazně zaměřena k latině a latinské literární produkci románské oblasti.

Zopakujme na tomto místě, že základním textem je úvod L. Traubeho „*Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters*“ (viz v předcházející kapitole).

Další publikace budují jejich autoři spíše jako tzv. „úvody“: přinášejí obecnou charakteristiku oboru a přehled jeho specializací a pomocných věd, přičemž věnují velkou pozornost bibliografickým údajům. Bibliografie se zde týká nejen sekundární literatury, ale ve stejné míře informuje o edicích pramenů. Toto pojetí úvodu do oboru respektuje jeho interdisciplinární ráz (1. příručky jsou užívány nejen latinskými medievisty, nýbrž budou sloužit jako příručka, informující často jen v jednotlivostech pracovníky příbuzných specializací, 2. mnoho bibliografických údajů odkazuje na publikace právě z těchto příbuzných oborů, nikoli přímo z latinské medievistiky). – Tak je vybudován velmi známý první „úvod“ –

K. Strecker, *Einführung in das Mittelalter*, Berlin 1928. Úvod vyšel v několika vydáních a byl přeložen do francouzštiny a do angličtiny, nová vydání i překlady jsou pozmeněny s ohledem na vývoj oboru a rozšířeny o novou bibliografii.<sup>16</sup>

Dnes se nejběžněji užívá praktického nového úvodu K. Langosche, *Lateinisches Mittelalter (Einleitung in Sprache und Literatur)*, 3. vyd. Darmstadt 1975 (1. vyd. 1963).

mediévales“. – V roce 1983 byl v Německu založen interdisciplinární „Mediävistenverband“, který pořádá pravidelné konference a vydává „Mitteilungsblatt des Mediävistenverbandes“ (od r. 1984). Toto periodikum informuje zejména o medievistických sympoziích a tematických zasedáních. Rokem 1994 začíná spolek vydávat další časopis „Mittelalter“ s podtitulem „Perspektiven mediävistischer Forschung“.

<sup>16</sup> Poslední německé vyd. 1939, franc. překlad P. van de Woestijne, *Introduction à l'étude du Latin médiéval*, 1948, 1958. – R. B. Palmer, *Introduction to medieval Latin*, 1957

Italský úvod, svým zaměřením určený spíše historikům a studentům pomocných věd historických, vydal *Gabriele Pepe*, *Introduzione allo studio del Medio Evo Latino*, Napoli 1946, 1950.

další italská publikace, zaměřená více k vlastní filologii -

*Giovanni Cremaschi*, *Guida allo studio del latino medievale*, Padova 1959, 1960. (Cremschiho úvod se dělí na dvě části, z nichž první podává úvod do disciplíny, druhá dějiny oboru a bibliografii.)

*V. Palladini-M. De Marco*, *Lingua e letteratura mediolatina*, 2. vyd. Bologna 1980 (Testi e manuali per l'insegnamento universitario del Latino, n.7)

*Martin R.P. McGuire and Hermigild Dressler*, *OFM, Introduction to Medieval Latin Studies. (A Syllabus and Bibliographical Guide)*, The Catholic University of America Press, Washington 1977 (1.vyd. 1964)

*K.P. Harrington*, *Medieval Latin*, Chicago-London 1963 (1. vyd. 1925), přeti-sk Leyden 1975

## 2. Výbory textů

Spokojíme se s informací o výběrech, vzniklých v českých zemích a zaměřených aspoň zčásti k českým latinsky psaným textům, a se dvěma dostupnými novými německými antologiemi:

A) *B. Ryba*, *Bohemia Latina*, Praha 1931

*B. Ryba - K. Hrdina*, *Ukázky středověké a novověké latiny*, Praha 1938

*Fr. Čáda*, *Vybrané prameny k právním dějinám středoevropským*, Brno 1931

*E. Kamínková*, *Výbor textů pro cvičení ve středověké latině*, Praha 1956, (2. vyd. s titulem *Výbor středověkých latinských textů*, Praha 1971)

*J. Nechutová - J. Hejnic*, *Úvod do studia středověké latiny*, Praha 1974, 2. vyd. 1977

*J. Nechutová*, *Latinské filosofické texty pro posluchače oboru filosofie*, Praha 1968

*Jana Zachová*, *Chrestomatie středověké latinské literatury*, Praha 1983

*Jana Zachová*, *Cvičebnice latiny pro posluchače historických oborů: I - Základní kurs*, 1. vyd. SNP Praha 1990, 2. vyd. Praha Carolinum 1991, 3. oprav. vyd. Praha, ISV 1994

*II - Úvod do četby středověkých diplomatických textů* 1. vyd. Praha H+H 1991, 2. vyd. tamtéž 1992

B) *H. Kusch*, *Einführung in das lateinische Mittelalter, Bd.I - Dichtung*, Berlin 1957 (výbor s paralelním německým překladem)

*Latinitas Christiana. Ein Lesebuch mit Texten aus der Geschichte des christlichen Kirchen, I-II*, Berlin 1978, 2. vyd. 1987

*K. Smolak*, *Christentum und römische Welt (Auswahl aus der christlichen lateinischen Literatur)*, Wien 1991 (2. vyd. 1992, přetisk 1993)

## Literatura ke kap. III:

*Starší a méně užívané či u nás nedostupné úvody a podrobnější bibliografické odkazy (i odborné recenze těchto publikací) viz ve 2. vyd. skript J. Nechutová - J. Hejnic, Úvod do studia středověké latiny, 1977, str.9-11.*

*O úvodech i o programových statích viz A. Vidmanová, K některým otázkám středolatinšské filologie (viz lit. ke kap.I)*

#### IV. Existují slovníky středověké latiny?

Otázka, existuje-li vůbec nějaký slovník středověké latiny, je jednou z nejčastějších v začátečnických středolatiných cvičeních. Lze ji zodpovědět jednoznačně – slovníky opravdu existují, ale problém sám jednoduchý není:

Středověká latina je totiž i po lexikální stránce velmi rozrůzněný jev, její varianty se od sebe navzájem liší geograficky, chronologicky a mnohdy i v jednotlivých autorských osobnostech. Je tomu tak proto, že je to svým způsobem živý jazyk (bude o tom řeč v kapitole XII), který se v ústech a literárních projevech uživatelů přirozeně modifikuje. Týmž jev lze pozorovat u moderních a vůbec živých jazyků v jejich členění na dialekty, nebo u vulgární starověké latiny. Středověká latina má však tu zvláštnost, že se takto proměňuje jazyk vlastně spisovný. Příčinou nemožnosti vzniku spisovné normy, která by psaný jazyk kodifikovala jako jednodušší jev, byla – při veškeré univerzalitě latinského středověku – relativní vzájemná izolovanost jednotlivých kulturních center a omezená možnost komunikace na nebyvale velkém území prakticky celé západní a střední Evropy. Sestavit při této nejednotnosti jednotný slovník, který by byl přesný a nevyvolával mylný dojem, že každé slovo v něm je normativní a že náleží slovní zásobě kteréhokoli středověkého autora bez ohledu na místo a dobu, není možné. Z toho důvodu mají všechny náročnější slovníky středověké latiny tři zvláštnosti: za prvé bývají omezovány teritoriálně i chronologicky, za druhé jsou většinou diferencní k některému klasickému slovníku a za třetí bývají většinou zároveň glosáři, tj. výkladovými slovníky (příslušné výklady bývají vypracovány buď v klasické latině nebo v moderním jazyce, často tak i onak).

Glosáře vznikaly již ve středověku<sup>17</sup> a jejich studium má dnes význam nejen pro lexikografii a pro jazykovědu vůbec, neboť jsou významným pramenem např. i pro obecnou historii, pro dějiny vědy, dějiny kultury a mentalit. Nejznámější jsou slovníky-glosáře (glosáře bývají tématické nebo abecední, jednotlivá hesla jsou často uvedena etymologií slova) „Glossae Salomonis“ jinak „Liber glossarum“, u nás známý jako „Mater verborum“, vzniklý asi v 10. stol. ve svatohavelském klášteře za řízení opata Šalomouna III., slovník Papiův „Elementarium doctrinae rudimentum“ z 11. stol., slovník Hugutia z Pisy „Liber derivationum“ z přelomu 12 a 13. století (zejména Hugutia často citují i autoři českolatinšské literatury) a slovník Johanna Balba s názvem „Catholicon sive Prosodia“ ze 13. stol. V Čechách poloviny 14. století byl činný slovníkář

<sup>17</sup> Edice středověkých glosářů: Corpus glossariorum Latinorum a G. Löwe inchoatum...ed. G. Götz, 1–6, Lipsiae 1888–1923 (1. svazek, vydaný jako poslední, podává obsahem historii glosářů). – Glossaria Latina iussu Academiae Britannicae edita, 1–5, Paris 1926–1931. České glosáře: V. Hanka, Sběrka nejdávnejších slovníků latinsko-českých s obsahem neznámých slov v abecedním pořádku česko-latinském (Vetustissima vocabularia Latino-Bohemica, jiný titul „Catholicon magnum latino-theutonico-bohemicum“), Praha 1833.

Claretus, Bartoloměj z Chlumce (Bartholomaeus de Solentia).<sup>18</sup> Prvním vědeckým slovníkem středověké latiny je „Glossarium“, jehož autorem je již zmíněný Carolus du Fresne sieur Du Cange (1610–1688). Du Cange se narodil v Amiensu, tam pak také studoval na jezuitské koleji, pak studoval práva v Orléansu a provozoval právnickou praxi v Paříži. Usadil se v Amiensu a oddával se pouze soukromé vědecké práci, r. 1668 přesídlil do Paříže. Byl znalcem římského a řeckého práva a pracoval v byzantologii, k níž vydal řadu historických textů. Jeho největším dílem je „Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis“ (1678) a „Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis“ (1688). Tyto slovníky byly zároveň i encyklopedií reálií a byly vybudovány převážně na francouzském materiálu. Později bylo latinské „Glossarium“ mnohokrát znovu vydáno a doplňováno.<sup>19</sup>

S rozvojem historické vědy v 19. století vznikají další slovníky, vlastně výtahy z Du Cange a doplňky k němu.<sup>20</sup> Většinou jsou teritoriálně nebo tématicky specializovány, dnes se jich užívá jen pokud nemáme k dispozici některý z dále uvedených moderních slovníků (Niermeyer, Blaise).

Na počátku tohoto století se stalo zřejmým, že slovník Du Cangea musí být nahrazen, že však na takové dílo nestačí síly jedince. Proto v r. 1920 na sjezdu krátce předtím (1919) ustavené Union Académique internationale v Bruselu přednesl Henri Pirenne (1862–1935) návrh na kolektivní přepracování starého glosáře. Vznikla tak komise, Comité du Cange, jako koordinační orgán pro práci na novém slovníku středověké latiny a ALMA – Archivum Latinitatis Medii Aevi neboli Buletin du Cange (od r. 1924), časopis pro otázky středolatinšského lexika a lexikografie. Organizace má sídlo v Bruselu a centrální kancelář v Paříži. Diferenčním východiskem pro tvorbu nového slovníku se stal nikoli Du Cange, nýbrž slovník Forcelliniho (viz dále) a časovými mezníky jsou

<sup>18</sup> Jeho slovníkářské práce („Glossarius“, „Bohemarius“, „Vocabularius“) vydal V. Flajšhans, Klaret a jeho družina, I-II, Praha 1926–1928

<sup>19</sup> Po prvním třísvazkovém vydání z r. 1678 vyšel jeho přetisk (r. 1679) ve Frankfurtu nad Mohanem, v letech 1733–1736 vyšlo v Paříži šestidílné vydání upravené Mauriny, o třicet let později k němu vydal čtyřsvazkový doplněk benediktin P. Carpentier, v letech 1840–1850 vyšlo v Paříži sedmidílné vydání G.A.L. Henschela a konečně v letech 1883–1887 zpracoval L. Favre vydání deseti svazkové, které bylo nově otištěno ještě v letech 1937–1940 v Paříži a v r. 1954 ve Štýrském Hradci. – V r. 1906 byl k du Cangeovi vydán samostatný dodatek: Ch. Schmidt, Petit supplément au dictionnaire de Du Cange.

<sup>20</sup> E. Brinckmeier, Glossarium diplomaticum, Gotha 1885–1856  
L. Dieffenbach, (Novum) Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae Latinitatis, Frankfurt n. Moh. 1857 (1867, přetisk 1968)

W.H. Maigne d'Amis, Lexicon Manuale ad scriptores mediae et infimae Latinitatis, Paříž 1858, 1866, 2. vyd. 1890, otisk Hildesheim–New York 1977

A. Bartal, Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae, Lipsko 1901

V. Brandl, Glossarium illustrans bohemico-moravicos fontes, Brno 1876 – lze použít pro české poměry, ale v omezené míře, neboť latinsko-česká část tohoto slovníčku, účelově zpracovaného pro uživatele archivního materiálu, je velmi stručná.

léta 800–1200. Období po horním časovém mezníku jsou zpracovávána pouze jednotlivými účastnickými akademiemi v národních slovnících.

Pod řídicí mezinárodní komisí pracují v jednotlivých účastnických zemích národní orgány: na Slovníku středověké latiny v českých zemích zahájil práci a rozvrhl ji B. Ryba a nyní v ní pokračuje tým pracovníků Ústavu pro klasická studia Akademie věd ČR pod vedením Zuzany Silagiové-Pospíšilové (po B. Rybovi vedla po dlouhou dobu – v letech 1953–1990 – práce na Slovníku v tehdejší Kabinetě pro studia řecká, římská a latinská ČSAV D. Martínková). Zvláštností české excerpce a zpracování je, že věnuje pozornost nejen pramenům vydaným, jak je téměř pravidlem u ostatních národních slovníků, ale i rukopisným.

Centrální mezinárodní slovník středověké latiny, *Novum Glossarium Mediae Latinitatis ab anno DCCC usque ad annum MCC*, jehož první sešit (s písmenem L) vyšel r. 1957, dospěl rokem 1987 k 13. sešitu (*paniscardus-parruba*). Slovník redigoval nejprve Belgičan H. Pirenne, po něm vedli lexikografické práce postupně F. Blatt, Y. Lefèvre a J. Monfrin. Ke slovníku vyšel „Index scriptorum novus mediae Latinitatis ab anno 800 usque ad annum 1200, qui afferuntur in Novo Glossario ab Academiis consociatis iuris publici facto“ (1973)<sup>21</sup>.

Národní slovníky středověké latiny vycházejí v rámci této aktivity v několika zemích:

*Słownik Łaciny Sredniowiecznej w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków (od r. 1953)

*Dictionary of medieval Latin from British sources*, London od r. 1957<sup>22</sup>

*Mittellateinisches Wörterbuch*, München (Berlin) od r. 1959

*Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, Barcelona od r. 1960

*Glossarium mediae Latinitatis Sueciae*, Stocckholm od r. 1968

*Glossarium Latinitatis Medii Aevi Finlandicae*, Helsinki od r. 1958

F. Arnaldi, P. Smiraglia, *Latinitatis Italicae medii aevi inde ab a. CDLXXVI ad a. MXXII lexicon imperfectum*, Torino od r. 1970 („Addenda“ od r. 1978 v časopise ALMA)<sup>23</sup>

*Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, 2 sv., Zagreb, 1973–1978

*Lexicon latinitatis Nederlandicae medii aevi*, Amsterdam–Leiden od r. 1977

<sup>21</sup> Slovník zpracovává materiál z let 800–1200 z celé Evropy, uplatňuje se v něm snaha postihnout latinu na území celé Evropy jako jednotný jazyk, co nejméně zasažený vlivy národních jazyků. Je nediferenční – chce postihnout celou slovní zásobu latiny daného období včetně výrazů i významů převzatých z klasické latiny.

<sup>22</sup> Srv. též J.H. Baxter – Ch. Johnson, *Medieval Latin Word-list from British and Irish Sources*, London–Oxford 1934 (pro obd. 1000–1700. 2. vyd. 1962). – Revised Word-list by R.E. Latham, London 1965

<sup>23</sup> Přípravou k tomuto dílu byl menší slovník *Latinitatis Italicae Medii aevi inde ab anno CDLXXVI usque ad annum MXII Lexicon imperfectum*, cura et studio Francisci Arnaldi, 1–4, Bruxelles 1939–1964

*Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungarorum*, Budapest od r. 1987<sup>24</sup>

*Lexicon mediae Latinitatis Danicae*, Kopenhagen od r. 1987

*Thesaurus Linguae Scriptorum Operumque Latino–Belgicorum Medii Aevi* – přípravné práce

Plný titul slovníku české středověké latiny zní *Mediae Latinitatis Lexicon Bohemorum – Slovník středověké latiny v českých zemích*. Jeho 1. sešit (a–affugo) vyšel r. 1977, dosud vyšly ve 14 sešitech 2 svazky (A–C, D–H)<sup>25</sup>.

Mimo mezinárodní lexikografický projekt vznikly další slovníky:

Albert Blaise, *Lexicon Latinitatis Medii aevi* (Corpus Christianorum, Continuatio mediaevalis, Turnholt 1975 (o „Corpus Christianorum“ viz níže v kap. V).

J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, Leiden 1976 (týká se slovní zásoby celé latinsky mluvící Evropy do konce 12. stol. s přesahy až do 14. stol. určen je především pro práci s historickými prameny)

Menší rozsah mají:

E. Habel – M. Gröbel, *Mittellateinisches Glossar*, Paderborn 1931, 3. vyd. 1962. Otisk 2. vyd. z r. 1959 vyšel r. 1989 Paderborn–München–Wien–Zürich<sup>26</sup>

Karl Langosch, *Mittellateinisch–deutsches Handwörterbuch*, Darmstadt 1983

\*\*\*\*\*

Pro práci se středověkým latinským textem je kromě těchto slovníků nutno užívat i obvykle dostupnějších slovníků latiny klasické, křesťanské a pozdní.

#### A) Slovníky klasické latiny:

vedle obvyklého slovníku *Fr. Novotného* lze doporučit:

K.E. Georges, *Ausführliches lateinisch–deutsches Handwörterbuch I–II*, 10. vyd. Basel–Stuttgart 1959. – K tomuto slovníku existuje méně známý a pro náš účel velmi cenný dodatek, v němž jsou zaznamenány zvláštní podoby latinských klasických slov, morfologicky nebo graficky pozměněných v archaické době, v pozdějším vývoji nebo ve vulgární latině:

K.E. Georges, *Lexikon der Lateinischen Wortformen*, Leipzig 1890

<sup>24</sup> Srv. J. Matl, O stavu práce na národních slovnících středověké latiny, ZJKF 1985, 1–3, str. 25–32

<sup>25</sup> Slovník je diferenční – základem je slovník Georgesův (viz dále v textu, 8. vyd. Hannover–Leipzig 1913), hesla jsou zpracována latinsky a česky

<sup>26</sup> Doprovází jej předmluva H.–D. Heimanna „Einführung zur Neuaufgabe des Mittellateinischen Glossars „Mediävistik und Mittellatein“

R. Klotz, *Handwörterbuch der lateinischen Sprache I-IV*, Braunschweig 1857

(Georges i Klotz zaznamenávají i slovní zásobu latinské patristiky asi do 4. stol.)

I.Ch. *Dvoreckij, Latinsko-russkij slovar*, 2. vyd. Moskva 1976 (velmi dobrý, srovnatelný s Georgesem nebo Klotzem a dostupnější).

Z menších slovníků, vyšších v bývalém Československu, lze doporučit jediný

J. Špaňár – V. Hrabovský, *Latinsko-slovenský a slovensko-latinský slovník*, Bratislava 1970 (1. vyd.)

Vyšší odborné a vědecké nároky splňují:

A. *Forcellini – V. De Vit, Totius Latinitatis Lexicon*, Prati 1858–1875 (excerpce sahá až do 6. stol.)

*Thesaurus linguae Latinae*, od r. 1900, v současné době má ThLL pracoviště v Mnichově. Dosud neúplný, vyšel po písmeno „p“. Má zvláštní řadu vlastních jmen.

*Oxford Latin Dictionary*, 1982 a dále (sahá jen do r. 200, bez křesťanských autorů)

B) Slovníky křesťanské a pozdní latiny

B.J. Schmid – A. Sleumer, *Kirchenlateinisches Wörterbuch*, Limburg 1926, 3. vyd. Bonn 1962<sup>27</sup>

A. Blaise, *Dictionnaire Latin-Français des auteurs chrétiens*, 1. vyd. Strassbourg 1954, přetisk k dodatky a opravami Turnhout 1962, 4. vyd. 1975 (v řadě „Corpus Christianorum, viz níže v kap. V)

A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, 3. vyd. Poznań-Warszawa-Lublin 1958

A. Souter, *A Glossary of Later Latin to 600*, Oxford 1949

\*\*\*\*\*

Z praktických důvodů je ve zvláštních případech možno konzultovat také speciální terminologické příručky, např.:

*Pracovní heslář právněhistorického terminologického slovníku*, zprac.

B. Roučka – V. Růžička, *Ústav státu a práva ČSAV*, Praha 1975

V. Elznic – V. Palivec, *Latinsko-český slovník genealogický*, Genealogická a heraldická společnost, Praha 1976

<sup>27</sup> Slovník obsahuje i vl. jména a materiál, který vyjadřuje podtitul: „Ausführliches Wortverzeichnis zum Römischen Missale, Breviarium, Rituale, Graduale, Pontificale, Caeremoniale, Martyrologium, sowie zur Vulgata und zum Codex iuris canonici“.

Pro určování místních jmen, jež mívají ve středověkých textech rozličné varianty (zejm. po stránce grafiky), je nezbytné užívat příručky

Graesse – Benedikt – Plechl, *Orbis Latinus* (Lexikon lateinischer geographischen Namen des Mittelalters und der Neuzeit), rozšířené vydání Braunschweig 1972 (starší vydání pouze pod jm. Graesse). Supplement 1980 (2. vyd., přetisk 1982). Slovník je k dispozici i v příručím jednosvazkovém vydání: *Orbis Latinus*, Handausgabe, Lateinisch-Deutsch, Deutsch-Lateinisch, Braunschweig 1971.

\*\*\*\*\*

Ze slovní zásoby vycházejí slovníky a konkordance k jednotlivým autorům nebo žánrovým či chronologickým celkům. Používáme jich při určování autorství, citátů atd. Vzhledem ke zvláštnímu vztahu středověkých tvůrců k literárnímu vlastnictví, k časté anonymitě a k hojnému uvádění tzv. autorit jsou to příručky nanejvýš potřebné.

A) Biblické konkordance: pro nedostatek novějších pomůcek se u nás často užívá starých konkordancí z 18. století. Jinak je běžně užívána konkordance *Vulgatae editionis Bibliorum sacrorum concordantiae ad recognitionem jussu Sixti V....Bibliis adhibitam, cura et studio F.B. Dutipron, ed. octava, Parisiis 1880* (totožné s vyd. F.G. Tonini, Prato 1861).

Nejlepší nová konkordance, která bere v úvahu i různocnění vulgátních textů: *Novae concordantiae Bibliorum sacrorum iuxta Vulgatam versionem critice editam, quas digessit Bonifatius Fischer OSB*, 1–5, Stuttgart-Bad Cannstatt 1977

B) Indexy k jednotlivým autorům nebo okruhům:

např.: P.F. Jones, *A Concordance to the „Historia ecclesiastica“ of Bede* (The Medieval Academy of America, 2), Leiden

R.J. Deferrari, M.I. Barry, I. McGuinness, *A Lexicon of St. Thomas....*, Washington 1943–1953

zásadní význam pro badatele o středověku vůbec mají

*Wortkonkordanz zum Decretum Gratiani*. Bearb. von T. Reuter und G. Silagi, 1–5, München, MGH, 1990

*Lateinisches Hexameter-Lexikon*. Dichterisches Formalgut von Ennius bis zum Archipoeta 1–6, zusammengestellt von O. Schumann, München, MGH 1979–1981. Ergänzungsband – Stellenregister, 1989

Většina starších slovníků k autorům bude záhy antikvována díky snaze zpracovat veškeré tyto autory počítačově: v řadě „Alpha-Omega“ nakladatelství Olms v Hildesheimu vycházejí dvě řady takovýchto konkordancí, A – klasická, B – středověká.

Kromě toho dnes již existují celé soubory textů klasických a křesťanských (vč. středověkých) autorů v počítačových databázích na discích, takže je možno najít hledané místo nebo citát mnohem rychleji a snadněji než pomocí klasických slovníků a rejstříků.<sup>28</sup>

#### Literatura ke kap. IV:

D. Krömer, *Lateinische Lexikographie (zpráva informuje i o středolatinických slovnících a přináší bibliografii)*, in: *Wörterbücher, Dictionaries, Dictionnaires (Ein international Handbuch zur Lexikographie)*, Berlin–New York 2, 1990, str. 1713–1722

*Blaisův středolatinický slovník (A. Blaise, Lexicon Latiniatis Medii Aevi) podává na str. \*vii–ix dobrý seznam slovníků středověké latiny.*

*Téměř úplný soupis u nás dostupných a užívaných slovníků většinou klasické (a tzv. „živé“) latiny přináší Z. Quitt a P. Kucharský ve svém „Česko-latinickém slovníku“ (Praha 1992), str. 17–18.*

*Informace o práci na českém středolatinickém slovníku (LB) přináší články v Listech filologických a ve Zprávách Jednoty klasických filologů. – Problematice středolatinické lexikografie bylo věnováno trojčíslo 1–3 ZJKF 1985.*

<sup>28</sup> Byly již pořízeny a na dobře vybavených pracovištích jsou k dispozici počítačové databáze k biblickému textu, k Mígnově Latinské Patrologii a ke Corpus Christianorum. Z kompetentních institucí a příslušných periodik uveďme: LASLA (revue), Organisation internationale pour l'études des langues anciennes par ordinateur, Liège od r. 1974 – CETEDOC (Centre de traitement électronique des documents de l'Université Catholique de Louvain) – GITA (Grupe d'informatique et de traitement automatique de la faculté de philosophie et lettres de l'Université de Bruxelles – srv. sborník Probleme der Edition Mittel- und Neulateinischer Texte, Boppard 1978 (Deutsche Forschungsgesellschaft, Harald Boldt Verlag, 1978, it. překlad La critica dei testi Latini Medievali e Umanistici, Roma 1984), který obsahuje stati o kybernetice a latinských textech (W. Ott) a o počítačích a lat. textech (J. Mau) – J. Hilton, Computers and the classics, Akroterion XXIV, 1989, str. 244–250 – J. Keparťová, Využití počítačů ve vědách o starověku, LF 112, 1989, 113–120

Upozorňuji, že na Ústavu řeckých a latinských studií FF UK v Praze bylo zřízeno informační centrum „Aetatum memoria“, které k dnešnímu datu vlastní 1) databázi z děl 166 nejvýznamnějších pozdně antických a středověkých latinských spisovatelů, 2) souborné dílo celkem 318 autorů archaické, klasické a část i pozdní římské literatury a hebrejský, řecký, latinský a anglický text bible, 3) soubor epigrafických a papyrologických sbírek řady amerických universit, 4) soupis 400 tisíc incipitů děl středověké i antické latinsky psané literatury. (Za informaci vděčím řediteli centra dr. Janu Kalivodovi.)

## V. Kde hledat středověké latinsky psané texty a jakých pomůcek užívat při jejich studiu

Pracujeme-li v oblasti středolatinického jazyka nebo středověké latinské literatury, přicházíme do styku buď s texty vydanými nebo s rukopisy. Nejdříve se budeme zabývat těmi, jež jsou nám již přístupny v edicích – starších či novějších nebo opravdu už moderních kritických.

### A) Vydané texty

Středověké texty, ať už literární nebo diplomatické, nacházíme vydány buď jednotlivě (knižně, dosti často v časopisech) nebo v celých řadách a sbírkách, jako je tomu např. u Patrologie J. P. Migne, u sbírky MGH nebo u českých FRB (viz výše v kap. II).

1) Chronologicky vzato je prvním důležitým textem pro naši práci latinský text bible. Je to, jak o tom ještě bude řeč v kap. X, překlad biblického textu z původních jazyků do latiny, pořízený Hieronymem na přelomu 4. a 5. stol., tzv. **Vulgáta**. Tato verze (**Biblia sacra iuxta Vulgatam versionem**) byla, i když s různými textovými variantami – různočteními, známá, užívaná a závazná po celý středověk (dnes ji v praxi katolické církve nahrazuje tzv. „Neovulgata“). V posledních dvou staletích vyšel text Vulgáty v několika kritických úpravách, nejnovější je tzv. benediktinská edice, jejíž 3. vyd. vyšlo ve Stuttgartu r. 1983.

(Konkordance k Vulgátě viz v kap. IV). I středověké glosy a komentáře k biblickým textům zpracovává F. Stegmüller, *Repertorium biblicum Medii Aevi, I–VII*, Madrid 1940–1955.

2) Zejména zabýváme-li se traktátovou, právníkou a teologickou literaturou, musíme se umět orientovat v kanonickém právu. Jeho základní edicí je **Corpus iuris canonici**, ed. E. Friedberg, Leipzig 1878 (přetisk ve Št. Hradci 1959). Pro práci mediévisty přicházejí v úvahu sv. I. – „Decretum Magistri Gratiani“ a sv. II. – „Decretalium collectiones“. (Index k „Decretum Gratiani“ viz v kap. IV.)

3) Církevní autoři tzv. patristiky (křesťanského starověku) i scholastiky jsou dodnes nejuplněji vydáni v uvedeném **Patrologiae cursus completus, Series Latina**, J.P. Migne. Novější je řada CSEL – **Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum**, která začala vycházet ve Vídni v r. 1866, do r. 1986 vyšlo 89 svazků, dále **Corpus Christianorum** v Turnhoutu (Belgie), které má

dnes více než 180 svazků (jeho součástí je A. Blaise slovník křesťanské latiny – viz výše v kap. IV).

Orientaci v těchto textech slouží především

*M. Vatasso, Initia patrum aliorumque scriptorum ecclesiasticorum Latinorum ex Mignei Patrologia et ex pluribus aliis libris collecta*, Roma 1906–1908 (2 sv.)

*A. G. Little, Initia operum Latinorum, quae saec. XIII., XIV., XV. attribuuntur*, New York 1905, přetisk 1958

Ke „Corpus Christianorum“ byly vydány prozatím dva svazky incipitů, „Initia“, uspoř. J.–M. Clément, 1971 a 1979.

*Clavis patrum Latinorum* (E. Dekkers, A. Gaar), Brugis 1961 (2. vyd.)

Nedokončená je dosud příručka, identifikující díla, chybně a neprávem připisovaná jednotlivým církevním autorům: *Clavis patristica pseudepigraphorum Mediae aevi I–II* (Corpus Christianorum, Turnhout 1990–1991)

I patristické autory zahrnuje soupis slovníků a konkordancí k latinským autorům *H. Quillet, Bibliographia indicum, lexicorum et concordantiorum auctorum Latinorum*, Hildesheim (Olms) 1980, který navazuje na soupis *P. Faider, Répertoire des index et lexiques d'auteurs Latins*, Paris 1926.

4) **Středolatinšská literatura světská i duchovní** vychází v uvedených (kap. II) sériích *Monumenta Germaniae Historica*. Obdobné národní řady (srv. české a česko–latinské FRB) vycházejí i v dalších evropských zemích.

Nejvýznamnější řadou je *Corpus Christianorum, Continuatio mediaevalis*, Turnhout od r. 1971, dnes má přes 120 sv. (Jeho součástí je i středolatinšský slovník A. Blaise – viz výše v kap. IV.)

*Sammlung mittellateinischer Texte*, ed. A. Hilka, Heidelberg 1911–1929, 40 sv.

*Corpus philosophorum mediae aevi*, vyd. Union académique internationale, od r. 1939 vychází několik řad, např. *Aristoteles Latinus, Plato Latinus aj.*, (další řady, např. *Avicenna Latinus* nebo *Corpus commentariorum Averrois in Aristotelem* vydává Mediaeval Academy of America v Brillově nakladatelství v Leidenu)

*Analecta hymnica mediae aevi*, ed. G.M. Dreves – C. Blume – H.M. Bannister 1886–1922, 55sv. (Vybrané skladby z této velké řady publikovali její vydavatelé jako „*Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung, eine Blütenlese aus den Analecta hymnica*“ I–II, 1909.)

K orientaci v těchto textech slouží:

Pro latinskou duchovní lyriku středověku *U. Chevalier, Repertorium hymnologicum*, I–VI, 1892–1920, k němu C. Blume, „*Repertorium repertorii: Kritischer Wegweiser durch U. Chevaliers Repertorium hymnologicum*, 1901.

*Repertorium Hymnologicum Novum*, I.: Introduction and alphabetic listing of the most important references, I...., von J. Szovérffy, Leiden 1983

Pro světskou lyriku máme novější seznam incipitů: *H. Walther, Initia carminum ac versuum mediae aevi posterioris Latinorum*, Göttingen 1959, s dodatky „*Ergänzungen und Berichtigungen*“ (1969)

*Initia carminum Latinorum antiquiorum* (do r. 1000), vyd. D. Schaller, München 1977

K orientaci v edičních řadách historické literatury středověku: *Repertorium fontium historiae mediae aevi...primum ab Augusto Potthast digestum, nunc cura collegii historicorum e pluribus nationibus emendatum et auctum*, Roma, Istituto storico Italiano per il medio evo, od r. 1962. Pův. Potthastovo repertorium z r. 1896 má titul *Bibliotheca historica mediae aevi*, Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalter bis 1500, I–II, přetisk 1954<sup>29</sup>.

Základní řadu hagiografické literatury středověku představují A.A.S.S. (viz výše kap. II).

5) **Latinská literatura českého středověku** má rovněž své ediční řady i repertoria.

Základní řadou jsou již uvedené *Fontes rerum Bohemicarum – Prameny dějin českých*, dále

existuje několik řad nedokončených, většinou tématicky omezených, např.:

J. Sedlák, *Studie a texty k náboženským dějinám českým 1–3*, Olomouc 1914, 1915, 1923

*Sbírka pramenů českého hnutí náboženského ve 14. a 15. století* (od r. 1903)

*M. Iohannis Hus Opera omnia*, vychází v Praze od r. 1959, vydání všech Husových českých i latinských spisů je rozvrženo na 25 sv. (tzv. „akademické vydání“)

(Pro pozdější dobu máme repertorium „*Rukověť humanistického básnictví*“ a ediční řadu *Dílo J.A. Komenského*.)

Několik důležitých drobnějších soupisů k jednotlivým epochám nebo autorům uveřejnil časopisecky *P. Spunar*. Jeho největším celkovým soupisem je velice

<sup>29</sup> Některé soupisy ke speciálním oblastem středověké literatury: G. L. Bursill–Hall, *A Census of Medieval Latin Grammatical Manuscripts*, Stuttgart–Bad Cannstatt 1981 – M.W. Bloomfield – B. – G. Geryot – D.R. Howard – Th.B. Kabealo, *Incipits of Latin Works on the virtues and vices 1100–1500, Including a Section of Incipits of Works on the Pater Noster*, Cambridge Mass. 1979 – F. C. Tubach, *Index exemplorum, A Handbook of Medieval Religious Tales*, Helsinki 1969 – A. Pelzer, *Répertoire d'incipit pour la littérature latine philosophique et théologique du moyen âge*, 1951 – H. Caplan, *Medieval artes praedicandi, a Handlist*, Ithaca (New York) 1935, dodatky 1936 – L. Thorndike–P. Kibre, *A catalogue of incipits of mediaeval scientific Writings in latin*, 1937, 2. vyd. Cambridge Mass. 1963. – A. Pelzer, *Répertoire d'incipit pour la littérature latine philosophique et théologique du moyen âge*, 1951 – J.B. Schneyer, *Wegweiser zu lateinischen Predigtsreihen des Mittelalters*, Münster 1965 – J.B. Schneyer, *Repertorium des lateinischen Sermones des Mittelalters*, 1–9, Münster 1969 – 1980.

užitečné *Repertorium auctorum Bohemorum, pro vectum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*, T. I. (druhý svazek je připraven k tisku). Na 1. svazek tohoto repertoria navazuje *F.M. Bartoš – P. Spunár, Soupis pramenů k literární činnosti M. Jana Husa a M. Jeronýma Pražského*, Praha 1965

a další soupisy literárních činností jednotlivých autorů české reformace, jež pořizují badatelé o Husovi a husitství (vedle F.M. Bartoše a P. Spunara např. Jar. Kadlec, A. Vidmanová, A. Molnár, R. Cegna, H. Kaminsky, V. Herold, F. Šmahel, M. Kopiczková, N. Rejchrtová a další).<sup>30</sup>

6) Z řad *diplomatických textů* pro náš účel uvedme edici materiálu české provenience, český diplomatář s titulem *Codex diplomaticus Bohemiae (CDB)*, který začal vydávat r. 1904 G. Friedrich. Dodnes vyšlo pět dílů (díl IV. a V. v několika svazcích) do r. 1278, na dokončení díla se pracuje – bude dovedeno do nástupu Lucemburků na český trůn (1310).<sup>31</sup> Dále *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* (vol. 1–7, 1855–1963) a jejich pokračování „*Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. (1378–1419)*“, vol. 1–3, vychází od r. 1967.

## B) Rukopisy

Většina středověkých latinských textů dodnes nebyla vydána a jejich zpřístupňování kritickými edicemi je dnes předním úkolem latinské mediévistiky. Znamená to, že středověké texty jsou přístupny pouze ve svém originálním dochování, to jest v rukopisech, rukopisných knihách a rukopisných fragmentech, popřípadě v prvotiscích nebo starých tiscích. O vzniku středověkých rukopisů bude řeč v kap. XI a XIV, zde odkazují na odbornou literaturu, v prvé řadě na *Vademecum pomocných věd historických (I. Hlaváček – J. Kašpar – L. Nový*, Praha 1988), které má i speciální kapitoly o dvou pro nás nejpotřebnějších historických pomocných vědách, o paleografii – vědě o starých písmech, a o kodikologii,<sup>32</sup> která se zabývá knihou před vznikem knihtisku.

<sup>30</sup> V určitých okruzích (univerzitní literatura, rétorika) budeme konzultovat soupisy J. Tříšky: „Literární činnost předhusitské univerzity“, Praha 1967 – „Studie a prameny k rétorice a k univerzitní literatuře“, Praha 1972 – „Rétorický styl a pražská univerzitní literatura ve středověku“, Praha 1975 – „Starší pražská univerzitní literatura a karlovská tradice“, Praha 1978 – „Životopisný slovník předhusitské univerzity 1848–1409“, Praha 1981

<sup>31</sup> O český diplomatář se po G. Friedrichovi zasloužili jeho další vydavatelé, prof. J. Šebánek a prof. S. Dušková z brněnské univerzity. Na tomto pracovišti se připravuje také dokončení edice.

<sup>32</sup> Ke kodikologii zvláště: I. Hlaváček, *Úvod do latinské kodikologie*, Praha 1978 (skriptum, 2. vyd. 1994). O vnější stránce rukopisné knihy – kodexu (materiál, kanceláře, písmo, iluminace, osudy rukopisů) pojednává navzdory svému titulu ruská příručka, jejíž autorkou je L. J. Kiseleva, *O čom rasskazyvajut sredněvěkovyje rukopisi*, Leningrad 1978

Přece však informujme aspoň o tom základním, co musí udělat ten, kdo stojí před kontaktem s rukopisně dochovaným textem – ať už jej chce využívat k historické nebo literárněhistorické práci nebo ať jej hodlá vydávat.

Prvním krokem je zjistit, ve kterých a v kolika rukopisech je příslušný text zapsán – toto stadium práce může někdy přeskocit ten, kdo hodlá textu badatelsky využívat, celou rešerši existujících rukopisů si ovšem musí udělat vydavatel (editor). V komplikovanějších případech si musíme dokonce napřed zjistit totožnost textu, který před námi leží. K těmto účelům užíváme různých pomůcek – *seznamů a repertorií*, které jsem uvedla v první části této kapitoly a s nimiž se pracuje stejně u vydaných jako u rukopisných pramenů. Nemáme-li uspokojivý soupis, v němž bychom celé tzv. dochování hledaného kusu našli pod autorem nebo pod titulem či pod incipitem (počátečními slovy) textu (různé již uvedené soupisy literární činnosti, repertoria „initia“ = abecední seznamy incipitů, konkordance a slovníky poslouží při identifikacích textů), musíme sáhnout k rešerši v *soupisech rukopisů*.

*Soupisy rukopisů* jsou v dostačující míře uvedeny v kodikologickém skriptu I. Hlaváčka (viz pozn. 32), zde budeme citovat jen ty nejnámější a u nás nejužívanější:

Pro orientaci ve světových sbírkách rukopisů a o jejich katalozích máme k dispozici „*soupis soupisů rukopisů*“ – P. O. Kristeller, *Latin Manuscript books before 1600. A list of the printed catalogues and unpublished inventories of extant collections*, New York 2. vyd. 1960, 3. vyd. 1965

Z českých soupisů rukopisů pracujeme nejčastěji s těmito:

J. Truhlář, *Catalogus codicum manu scriptorum Latinorum I–II*, Praha 1905–1906 (rukopisy pražské Univerzitní knihovny).

A. Podlaha – A. Patera, *Soupis rukopisů knihovny metropolitní kapituly pražské I–II*, Praha 1910, 1922

F. M. Bartoš, *Soupis rukopisů Národního musea v Praze I–II*, Praha 1926

Dále vyšly péčí V. Dokoupila důležité soupisy rukopisných fondů uložených v brněnské Univerzitní knihovně,

vydána byla řada soupisů, pořízených v rámci soupisových prací Komise pro soupis rukopisů při archivu AVČR (např. Čáda – Rájec nad S., Kynžvart, Ryba – strahovská knihovna, Pražák – křižovnická knihovna aj.).<sup>33</sup>

Když je rukopisný text identifikován, vyhledán v soupisu nebo přímo nalezen v příslušné rukopisné knihovně, jakmile tedy stojíme před textem samotným, musíme jej především umět přečíst. Zde přichází ke slovu další z pomocných věd historických, **paleografie**. Odborníci v historii a v jejích pomocných vědách jsou v paleografii speciálně školeni, mnohdy je však nucen naučit

<sup>33</sup> Další soupisy viz v citovaném skriptu I. Hlaváčka. – Speciální charakter má a k českým poměrům se vztahuje soupis formulářových (o „formulářích“ viz dále v kap. XIII) rukopisů E. J. Polaka, *Medieval and Renaissance Letter Treatises and Form Letters (A Census of Manuscripts found in Eastern Europe and the former USSR)*, Leiden 1993



se středověké písmo číst i odborník v jiné oblasti – filolog, filosof, theolog, historik umění aj. Pro začátek potřebuje aspoň základní praktickou znalost paleografie. Měl by se poučit i o její teoretické a historické stránce, k čemuž je opět nejlépe odkázat na příslušnou kapitolu již často citovaného „Vademecum pomocných věd historických“ (kapitolu o paleografii zde zpracoval J. Kašpar),<sup>34</sup> při čtení samotném bude konzultovat především seznam zkratk. Běžně užíváme slovníčku

A. Cappelli, *Lexicon abbreviaturarum*, 6. vyd. (Milano 1961) bylo v posledních letech vícekrát anastaticky přetištěno. – A. Pelzer, *Abréviations latines médiévales, Supplement au Dictionnaire di abbr. lat. de A. Capelli*, 1964

Hodláme-li středověký text, k němuž jsme si již provedli příslušnou rukopisnou rešerši (tj. opatřili jsme si všechny podle soupisů a jiných pomůcek zjistitelné rukopisy), vydat, musíme postupovat podle pravidel **textové kritiky**. To znamená, že mezi sebou všechny rukopisy srovnáme (kolace, kolacionování rukopisů), určíme jejich příbuznost a vzájemnou závislost (stanovíme *filia*ci, případně, je-li to možné, tzv. rukopisné *stemma*, tj. rodokmen rukopisů) a pokusíme se určit, má-li některý z dochovaných rukopisů blízko k původnímu textu (tzv. *archetypu*). Pak se věnujeme *restituci* textu, tj. snažíme se srovnáváním tzv. *různočtení* neboli *textových variant* dojít k takovému znění, které by mělo k původnímu textu, jak vyšel z autorovy nebo písařovy dílny, co nejbližší. Nastane-li situace, že žádné z dochovaných znění ani jejich kombinace nedá čtení přijatelné, tj. srozumitelné a myslitelné pro danou dobu, místo vzniku, autora a jeho styl, musíme se uchýlit ke *konjekturám* (dohadům, pokusu dobrat se správného znění odhadem) a *emendacím* (editorským opravám dochovaných čtení). Tyto emendace bývají dvojího druhu – za prvé ty, jimiž opravujeme naprosto zřejmé písařské chyby (vše, co se začínajícímu editorovi může jevit jako chyba, chybou nebývá! Je třeba vzít v úvahu zvláštnosti středověké latiny a respektovat je, je zásadně nepřijatelné opravovat středověkého autora nebo písaře v jeho odlišnostech od klasické normy!), za druhé ty, k nimž saháme v případě, že je text evidentně porušen. Moderní textová kritika se emendacím pokud možno vyhýbá, editoři se snaží nevynakládat tolik úsilí na geniální editorské konjektury (ty bývaly chloubou editorů – klasických filologů od konce 18. století až do celkem nedávné doby), ale spíše se snaží pochopit, proč bylo takové či jiné zdánlivě nepřijatelné čtení ve své době a u svého autora přece jen možné a jaký byl jeho smysl. Takový přístup k textové kritické práci nejen že prokazuje více respektu vydávanému autorovi, ale navíc odhaluje jevy, specifické pro středověkou latinu a často dodnes neznámé (někdy se s nimi v editovaném textu setkáváme po prvé), a obohacuje tak naši znalost středověké latiny i kulturně historické skutečnosti, o nichž tento jazyk vypovídá.

<sup>34</sup> Srv. B. Bischoff, *Palaeographie der römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters, Grundlagen der Germanistik* 24, Berlin 1979. Starší u nás dostupné příručky: G. Friedrich, *Učebná kniha palaeografie latinské*, Praha 1898 – A. Hůščava, *Dejiny a vývoj nášho písma*, Bratislava 1951 – J. Šebánek, *Pomocné vědy historické I, Paleografie*, Praha 1958. Z cizí literatury: J. Stienon – G. Hasenohr, *Paléographie du Moyen âge*, Paris 1973

Při práci s textovými odlišnostmi (variantami) jednotlivých rukopisů editované středověké památky musíme brát v úvahu zvláštnosti středověké grafiky (o těch viz v kap. IX), při konečné úpravě vydávaného textu se pak musíme řídit z těchto zvláštností vycházejícími transkripčními pravidly. „Pravidla pro transkripci latinských rukopisných textů“ vypracoval Bohumil Ryba v komisi pro textaci edičních pravidel na půdě I.tř. bývalé České akademie věd, možnost jejich nové kodifikace se v poslední době zabývá zejm. Anežka Vidmanová<sup>35</sup>.

Základní vysokoškolské příručky textové kritiky: M. Okál, *Úvod do textové kritiky*, Bratislava 1952 (2. vyd. 1966) a J. Češka, *Textová kritika ve filologické praxi*, Praha 1973. Obojí tato skripta i náročnější, vědeckému světu určené příručky textové kritiky<sup>36</sup> jsou zaměřeny na antický materiál, tj. na texty autorů řeckého a římského literárního starověku, a jejich zásady je na středověk nutno s porozuměním aplikovat. Kromě toho, že vezmeme v úvahu zvláštnosti středolatinšského textu, se s výhodou poučíme z výsledků novější disciplíny, vzniklé pro editování moderní literatury, **textologie**.<sup>37</sup>

#### Literatura ke kap. V:

*O edičních celcích a o pomůčkách k jejich studiu informují tzv. „úvody“ (viz kap. III).*

*dále viz: I. Hlaváček – J. Kašpar – L. Nový, Vademecum pomocných věd historických, Praha 1988*

*K. Löffler, Einführung in die Handschriftenkunde, Leipzig 1929*

*Le livre au Moyen Age, Paris 1988 (reprézentační ilustrovaná publikace s barevnými reprodukcemi z rukopisů)*

<sup>35</sup> Viz zejm. stať K vydávání latinských textů české provenience ze 14. a 15. století, *Husitský Tábor* 8, 1985, 271–283, nově in: *Laborintus. Latinská literatura středověkých Čech*, Praha 1994, str. 36–54

<sup>36</sup> Z náročnějších vědeckých (klasicko-filologických) příruček textové kritiky jsou u nás běžnější a dostupné zvláště starší německé: O. Stählin, *Editionstechnik*, Berlin 1914 (2. vyd.) – P. Maas, *Textkritik*, Leipzig 1960 (4. vyd.). – Celou problematikou se zabývá, další literaturu uvádí a podrobně informuje o diskusích, jež o textové kritice probíhají mezi mediévisty, A. Vidmanová ve svých textověkritických studiích, jež jsou nyní z největší části nově otištěny in: A. Vidmanová, *Laborintus (Latinská literatura středověkých Čech)*, Praha 1994, zvl. str. 37nn. – Táž badatelka a naše přední editorka (zejména Husových spisů) věnovala několik svých stať možnostem využití počítačů v textověkritické práci, vzhledem k rychlému vývoji počítačové techniky však tyto studie rychle zastarávají. – K využití počítačů v oboru viz výše v kap. IV.

<sup>37</sup> V posledních desetiletích se rozvíjí středověká epigrafika. Od r. 1982 se konají „Fachtagungen für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik“, v Římě od r. 1992 „Conveggni internazionali di Epigrafia Medievale“. Rozvoj oboru lze sledovat ve speciálních časopisech.

## VI. Kde se poučíme o středolatinšské literatuře

Základní práci o dějinách středolatinšské literatury je rozsáhlé dílo M. Manitia, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I-III*, München 1911, 1923, 1931 (je součástí řady „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft“, herausgegeben von I. Müller – W. Otto, Bd 9, 2. Abt.). Manitiův výklad sahá do r. 1200. V současné době vychází dílo F. Brunhölzla, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. Prozatím vyšly dva svazky, a to první do karolinské renesance (1975), druhý do pol. 11. stol. (1992, oba v Mnichově). Brunhölzlovo dílo může nahradit Manitia, ten ale zůstává cenný mj. svými staršími bibliografickými údaji.

Další obsáhlejší práce:

G. Gröber, *Übersicht über die lateinische Literatur von der Mitte des VI. Jahrhunderts bis zur Mitte des XIV. Jahrhunderts* (Grundriss der romanischen Philologie II,1), Strassbourg 1902 (přetisk 1963, München 1973)

J. Ghellinck, *Littérature latine au moyen âge*, Paris 1939 (od Boethia po r. 1109)

J. Ghellinck, *L'essor de la littérature latine au XII siècle, I-II*, Paris-Brouxelles 1946

**Menší přehledné středolatinšské literární dějiny:**

L. Alfonsi, *La letteratura latina medievale* (La letteratura del mondo n.48), Firenze-Milano 1972

B. Bischoff, *Die mittellateinische Literatur*, in: B. Bischoff, *Mittelalterliche Studien* 2, Stuttgart 1967, 1-11

F. Ermini, *Storia della letteratura latina medievale*, Spolletto 1960

J.P. Foucher, *La littérature latine du moyen âge* (Que sais-je, n. 1043), Paris 1963

M. Hélin, *La littérature latine au moyen âge* (Que sais-je, n.1043), Paris 1972

E. Porebowicz, *Literatura łacińska wieków średnich* (Wielka literatura powszechna II,1,3), Warszawa 1933

F.A. Wright – A. Sinclair, *A History of Later Latin Literature from the middle of the fourth to the seventeenth century*, New York – London 1931

Velmi důkladná a moderně pojatá jsou zpracování středolatinšské literatury v novějších podáních **dějiny světové literatury:**

*Propyläen Geschichte der Literatur (Literatur und Gesellschaft der westlichen Welt) – II*, Berlin 1982<sup>38</sup>

<sup>38</sup> Středolatinšská literatura je zde zpracována tématicky, např.: L. Böhm, *Das mittelalterliche Erziehungs- und Bildungswesen* – P. Dronke, *Mittelalterliche Rhetorik* – P. Klopsch, *Latein als Literatursprache*

*Neues Handbuch der Literaturwissenschaft*, herausgegeben von Klaus von See:

Bd.6 – Europäisches Frühmittelalter von Klaus von See, Wiesbaden 1985

Bd.7 – Europäisches Hochmittelalter von H. Kraus, Wiesbaden 1981

Bd.8 – Europäisches Spätmittelalter von W. Erzgräber u.a., Wiesbaden 1978<sup>39</sup>

**Literární dějiny středověku, zabývající se latinskou literaturou v kontextu celého literárního života nebo jednotlivých národních literatur:**

W.T.H. Jackson, *The Literature of the Middle Ages*, New York-London 1960, 2.vyd. 1962

W.P. Ker, *The Dark Ages*, Edinburgh-London 1904 (polský překlad „Wczesne średniowiecze – Zarys historii literatury, 1987)

G. Kranz, *Europas christliche Literatur von 500 bis 1500*, München-Paderborn-Wien, 2. vyd. 1968<sup>40</sup>

M. Wehrli, *Literatur im deutschen Mittelalter*, Stuttgart 1984

Na tomto místě je třeba vzít na vědomí existenci velké německé řady slovníku spisovatelů, tzv. **Verfasserlexikon**, v němž najdeme i většinu významných autorů českého latinského středověku:

1. vydání: *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Herausgegeben von W. Stammler, Bd.1-5, Berlin-Leipzig 1933-1955

2. vydání: *Die deutsche Literatur des Mittelalters, Verfasserlexikon*. Begründet von W. Stammler, fortgeführt von K. Langosch... unter Mitarbeit zahlreicher Fachgelehrter. Berlin-New York od r. 1977, dnes více než 10 sv. <sup>41</sup>

K jednotlivým „národním“ latinským literaturám:

Anglie

W.F. Bolton, *A History of Anglo-Latin literature 597-1066, 1-2*, Princeton od r. 1967

A.G. Rigg, *A History of Anglo-Latin literature 1066-1422*, Cambridge 1992

Itálie

I.N. Goleniščev-Kutuzov, *Sredněvěkovaja latinskaja literatura Italii*, Moskva 1978

<sup>39</sup> Bd 6 – výběr z názvů kapitol: „Das Frühmittelalter als Epoche der europäischen Literaturgeschichte“ s podtituly „Eine Zeit der Bildungslosigkeit“, „Das Benediktinische Zeitalter“, „Die Internationalität der frühmittelalterlichen Kultur“, „Die Volkssprachen und ihr Eintritt in die Schriftkultur“, „Die lateinische Literatur der Karolingerzeit“, „Die lateinische Literatur der ottonischen und frühsalischen Zeit“

Bd 7 – v jednotlivých kapitolách se probírají důležitější žánry literatury v nár. jazycích, zvláštní kapitolu „Die mittellateinische Literatur“ napsal R. Düchting

Bd 8 – české literatuře je věnována zvláštní kapitola, zpracovaná A. Měšťanem, kapitolu „Die lateinische Literatur“ napsal F. Brunhölzl

<sup>40</sup> Týž autor: *Europas christliche Literatur von 1500 bis heute*, Paderborn 1968 (2. vyd.)

<sup>41</sup> Popř. též *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, hrsgg. von P. Merker und W. Stammler, Berlin 1925-1931, 2. vyd.1955.

## Německo

K. Langosch, *Die deutsche Literatur des lateinischen Mittelalters*, Berlin 1964

Pro nás má ovšem zcela zvláštní význam česko-latinská středověká literatura: Poněvadž neexistuje speciální monografický výklad o dějinách české latinsky psané literatury, je prozatím nutné hledat celkové poučení v příručkách k dějinám starší české literatury:

J. Vlček, *Dějiny české literatury I*, Praha 1951, 1960 (1. vyd. 1897)

J. Jakubec, *Dějiny literatury české I*, Praha 1929

A. Novák – J.B. Novák, *Přehledné dějiny literatury české*, Praha 1936–1939 (4. vyd.)

Dějiny české literatury I – Starší česká literatura (tzv. „akademické dějiny“), red. svazku J. Hrabák, Praha 1959

A. Škarka, *Nástin dějin starší české slovesnosti, část I*, Praha 1953, 2. vyd. 1955

W. Baumann, *Die Literatur des Mittelalters in Böhmen. Deutsch-lateinisch-tschechische Literatur vom 10. zum 15. Jahrhundert*, München 1978

(Většina novějších přehledů starší české literatury věnuje latinsky psané literatuře méně pozornosti<sup>42</sup>. I tak mohu z literárně historických a teoretických prací českých bohemistů doporučit studie a monografie především J. Hrabáka, M. Kopeckého, E. Petru, J. Kolára a J. Lehára).

Řadu studií, týkajících se české středolatiné literatury, obsahuje knížka, vydaná z pozůstalosti Jana Vilikovského, *Písemnictví českého středověku* (Praha 1948).

Studie, obsažené v publikaci Anežky Vidmanové „*Laborintus – Latinská literatura středověkých Čech*“ se netýkají výlučně předmětu, vyjádřeného jejím podtitulem<sup>43</sup>

Problémy středolatiné literatury se zabývají:

V. Palladini – M. de Marco, *Lingua e letteratura mediolatina*, Bologna 1970 (viz i výše v kap. III)

K. Langosch, *Überlieferungsgeschichte der mittellateinischen Literatur* (Geschichte der Textüberlieferung II), Zürich 1964

K. Langosch, *Profile des lateinischen Mittelalters* (Geschichtliche Bilder aus dem europäischen Geistesleben), Darmstadt 1965

K. Langosch, *Mittellatein und Europa: Führung in die Hauptliteratur des Mittelalters*, Darmstadt 1990

K. Langosch, *Europas Latein des Mittelalters – Wesen und Wirkung*, Darmstadt 1990

<sup>42</sup> Srv. studii J. Bujnocha, Kirche und lateinische Literatur im Mittelalter, Bohemia Sacra, Düsseldorf 1974, str. 357–370

<sup>43</sup> Na str. 672–676 zde A. Vidmanová podává bibliografický přehled titulů, zabývajících se středolatinou literaturou.

Z takového publikací je nejslavnější a dotýká se široké literárněhistorické i kulturněhistorické problematiky kniha

E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Zürich 1948, 9. vyd. Leiden 1978.<sup>44</sup>

Praktické je užívat příručních literárních slovníků (dva první se týkají celého vývoje latinské literatury, tedy nejen středověku):

A. Holweg – O. Prinz, *Tusculum Lexicon griechischer und lateinischen Autoren des Altertums und des Mittelalters*, München 1963

*Slovník latinských spisovatelů*, zpracoval kolektiv autorů pod vedením E. Kutákové a A. Vidmanové, Praha 1984. – Na str. 30–53 zde podala A. Vidmanová stručný a velmi hutný výklad o středolatiné literatuře, jejích dějinách a hlavních problémech.

G. Kranz, *Lexikon der christlichen Weltliteratur*, Freiburg–Basel–Wien 1978<sup>45</sup>

Protože je středověká literatura těsně spjata s **patristikou**, tj. s literaturou křesťanské antiky, přímo na ni navazuje a v některých pojetích s ní dokonce tvoří jediný předmět, je třeba při studiu středolatiné literatury brát v úvahu i odborná zpracování křesťanského latinského písemnictví 2.–6. století.<sup>46</sup>

M. Schanz, *Geschichte der römischen Literatur III–IV* (Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, herausgegeben von I. Müller, Bd. 8)

A. Amatuzzi, *Storia della letteratura latina cristiana*, Torino 1955 (2. vyd.)

P. de Labriolle, *Histoire de la littérature latine chrétienne*, Paris 1924

J. Fontaine, *La littérature latine chrétienne* (Que sais-je, n. 1379), Paris

<sup>44</sup> O významu knihy a o jejím obsahu viz recenzi A. Vidmanové o vydání z r. 1954, LF 1957, 288–289

<sup>45</sup> Úvod k lexikonu mj. definuje ne zcela běžným způsobem pojem „křesťanská literatura“: klade zřejmě větší důraz na druhé slovo tohoto spojení, na literární vlastnosti teologických výtvorů středověku. Do lexikonu tedy autor pojal jen díla, jež nesou výraznější literární charakter. Není zde např. nejen Hus, ale ani Augustinus(!), Tomáš Akvinský, Viklef nebo Jean Gerson, zato je zde Calvin a Luther. Lexikon doporučuje i pro jeho přehledně podané teoretické a historické úvodní pasáže.

<sup>46</sup> Poučení o církevních autorech křesťanského starověku podávají i některé celkové přehledy římské literatury, např.: F. Stiebitz, *Stručné dějiny římské literatury*, Praha 1967 (3. vyd.). Pasáž o pozdní římské a rané středověké literatuře je zde velmi stručná, vhodná k elementárnímu poučení o hlavních autorech pro začátečníky. – E. Norden, *Die römische Literatur*, Leipzig 1954 – K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte. Ihre Grundzüge in interpretierender Darstellung*, Stuttgart 1968 (582 str., posl. autor Boethius) – L. Bieler, *Geschichte der römischen Literatur*, Berlin–New York 1980 (4. vyd., 130 str., posl. autor Boethius) – W. S. Teufel, *Geschichte der römischen Literatur* (přepřac. 6. vyd. z r. 1916, otištěno Aalen 1965, sv.3. jde po Venantia Fortunata) – E. Paratore, *La letteratura Latina dell'età imperiale*, ed. aggiornata, Milano 1992 (poslední autor Boethius) – M. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur von Andronicus bis Boethius* (mit Berücksichtigung ihrer Bedeutung für die Neuzeit), Bern–München 1992 – Stále dobře použitelná je příslušná část staršího Handbuchu der Literaturwissenschaft, A. Kappelmacher – M. Schuster, *Die Literatur der Römer bis zur Karolingerzeit*, Potsdam 1934.

B. Altaner – A. Stuiber, *Patrologie. Lehren, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg i. Br. u.a. 1978 (8. vyd.)

G. Polara, *Letteratura latina tardoantika e altomedievale*, 1989

(Další, specializovanou, bibliografii k této oblasti přinese kapitola XIII)

#### Literatura ke kap. VI:

*Těm, kdo se s latinskou středověkou literaturou dosud nesešli a potřebují základní orientaci v její tvářnosti i v jejích problémech, doporučuji studium dvou statí A. Vidmanové, otištěných v její knížce „Laborintus. Latinská literatura středověkých Čech“, Praha 1994: „Cesta k dějinám středolatinšské literatury“ a „Středověká latinská literatura“, a v textu uvedený výklad téže autorky ve „Slovníku latinských spisovatelů“.*

## VII. S čím přijde latinský medievista do styku

V této kapitole se budeme zabývat pomůckami a literaturou oborů, jež tvoří okrajové oblasti latinské medievistiky, nebo jinak řečeno jež znamenají přesahy v rámci jejího interdisciplinárního rázu.

1. Obecné dějiny studují čeští adepti historie z vysokoškolské učebnice *Dějiny středověku I,II*, Praha 1968, red. A. Teichová. Starší, ale podrobnější výklad přináší příslušné svazky *Dějin lidstva* (III, IV/1, V), Praha 1937, red. J. Šusta (nebyl vydán sv. IV/2, který měl zahrnout 14. a prvou pol. 15. stol.)

2. České dějiny: kromě obvyklého *Přehledu dějin Československa I/1 (do r.1526)*, Praha 1980 a obou knih *Z. Fialy (Přemyslovské Čechy – Český stát a společnost v letech 995–1310*, Praha 1965, a *Předhusitské Čechy – Český stát pod vládou Lucemburků 1310–1419*, Praha 1968) je třeba užívat monografického zpracování, které vycházelo v někdejším Laichterově nakladatelství, *České dějiny*, kde byli autory jednotlivých svazků V. Novotný, J. Šusta, F.M. Bartoš, R. Urbánek. Některá období jsou zpracována nově: *J. Žemlička, Přemysl Otakar I*, Praha 1990 – *J. Žemlička, Století posledních Přemyslovců*, Praha 1986 – *J. Spěváček, Král diplomat (Jan Lucemburský 1296–1345)*, Praha 1982 – *J. Spěváček, Karel IV., Život a dílo, 1316–1378*, Praha 1978 (2.vyd.1980 - něm. překlad: *Karl IV. Sein Leben und seine Staatsmännische Leistung*, Praha 1978) – *F. Kavka, Vláda Karla IV. za jeho císařství (1355–1378)*, I, Praha 1993 – *F. Kavka, Život na dvoře Karla IV.*, Praha 1994 – *J. Spěváček, Václav IV, 1361–1419 – K předpokladům husitské revoluce*, Praha 1986. Husitské období nejnověji a nejúplněji (s uvedením veškeré starší souhrnné i speciální literatury) *F. Šmahel, Husitská revoluce, I–IV*, Praha 1993<sup>47</sup>

3. Dějiny filosofie V poslední době vyšlo několik dostačujících příruček v českém jazyce:

*V.V. Sokolov, Středověká filosofie*, Praha 1988 (ruský orig. 1979)

*F. von Steenberghen, Dějiny středověké filosofie*, Praha 1990 (3.vyd., orig. Bern 1950)

*H. J. Störig, Malé dějiny filosofie*, Praha 1992 (2. vyd.)

*Z. Kratochvíl, Mýtus, filosofie a věda I. a II. Filosofie mezi Homérem a Descartem*, Praha 1993

*J. Pieper, Scholastika (Osobnosti a náměty středověké filosofie)*, Praha 1993

Cizojazyčné:

*B. Geyer, Die patristische und scholastische Philosophie (= F. Überweg, Grundriss der Philosophie II)*, Berlin 1928 (11. vyd.)

<sup>47</sup> Pro studium českých kulturních dějin doporučuji údaje těchto publikací doplnit z knihy P. Spunara, *Kultura českého středověku*, Praha 1986 – Ke spolupráci latinského filologa a historika: J. Marek, *Medievista a jeho sousedé*, in: *Husitství – reformace – renesance*, Sborník k 60. narozeninám Františka Šmahela, Praha, HÚ 1994, str. 29-38.

- M. Grabmann, *Geschichte der scholastischen Methode I-II*, Freiburg 1909, 1911 (přetisk Darmstadt 1956)
- M. Grabmann, *Mittelalterliches Geistesleben I-III*, München 1925, 1936, 1956
- E. Gilson, *La philosophie du moyen âge*, 1944 (2. vyd.)
- M. de Wulf, *Histoire de la philosophie médiévale I-III*, Louvain 1934, 1936, 1947 (3. vyd.)
- F. Copleston, *Medieval Philosophy. Augustine to Scotus*, London 1950, 2. vyd. London 1972, něm. překlad München 1976
- P. Böhner – E. Gilson, *Christliche Philosophie von ihren Anfängen bis Nikolaus von Cues*, Paderborn 1954
- E. Bréhier, *La philosophie du Moyen Age*, Paris 1971 (2. vyd.)
- J. Ritter (herausgg.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie (=HVP)*, Basel–Stuttgart od r. 1971
- J. Speck (herausgg.), *Grundprobleme der grossen Philosophen I – Philosophie des Altertums und des Mittelalters*, Göttingen 1972
- W. Totok, *Handbuch der Philosophie II – Mittelalter*, Frankfurt a. M. 1973
- N. Kretzmann a.o. (ed.), *The Cambridge History of Later Medieval Philosophy. From the rediscovery of Aristotle to the desintegration of Scholasticism 1100–1600*, Cambridge 1982
- R. Heinzmann, *Philosophie des Mittelalters (Grundkurs Philosophie7)*, Stuttgart–Berlin–Köln 1992
- Speciálněji zaměřeny jsou např.:
- G. Leff, *Heresy in the Latter Middle Ages I-II*, Manchester–New York 1967<sup>48</sup>
- J. Pinborg, *Logik und Semantik im Mittelalter. Ein Überblick*. Stuttgart–Bad Cannstatt 1972

4) Církevní dějiny: často pracujeme s *encyklopedickými slovníky* (uvedeny jsou v kap. VIII sub A)

Novější české nebo do češtiny přeložené příručky (všeobecně):

- J. Kadlec, *Církevní dějiny I-IV* (skripta), 3. vyd. Praha 1983
- A. Franzen, *Malé církevní dějiny*, Praha 1992
- R. Řičan – A. Molnár, *12 století církevních dějin*, Praha 1989
- Š. Šoltész, *Dějiny křesťanské církve*, Praha 1990
- H. Jedin, *Malé dějiny koncilů*, Praha 1990  
(k českým zemím)
- J. Kadlec, *Přehled českých církevních dějin I-II*, Praha 1991 (1. vyd. jako skriptum 1977, 2. vyd. Řím 1987)

<sup>48</sup> Populární zpracování v cizích jazycích: G. Leff, *Medieval Thought*, Penguin–Books 1968 – J. Jeuneau, *La philosophie médiévale* (Que sais-je 1004), Paris 1967, 3. vyd. 1975 – L. Kuksewicz, *Zarys filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1973 – Ke spolupráci latinského filologa a filosofa: E. Werner, *Mittelaltersche Philologie und Philosophiegeschichte*, *Philologus* Bd 123, 1979, str. 136–141

B. Zlámal, *Příručka českých církevních dějin* (10sv. + 2sv. rejstříků), Olomouc 1970–1973

F. Hrejsa, *Dějiny křesťanství v Československu I-VI*, Praha 1947–1950

V. Medek, *Cesta české a moravské církve staletími*, Praha 1982

Základní vědecké kompendium:

*Handbuch der Kirchengeschichte*, herausgegeben von H. Jedin, Bd. III – *Die mittelalterliche Kirche, 1–2*, Freiburg–Basel–Wien 1966, 1968, 1978–1979

Praktické je přihlédnout k

H. Denzinger, *Kompendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrenentscheidungen*, neu von P. Hünermann, Freiburg–Basel–Wien 1991, 37. vyd. (pův. „Denzinger“ s titulem „Enchiridion symbolorum et definitionum, quae de rebus fidei et morum a Conciliis oecumenicis et Summmis Pontificibus emanarunt, Würzburg 1854)

K církevním historickým reáliím s užitkem konzultujeme:

*Lexikon der christlichen Ikonographie*, herausgegeben von E. Kirschbaum SJ u.a., Rom–Freiburg–Basel–Wien 1968–1976, Bd. 1–4 Allgemeine Ikonographie, Bd. 5–8 Ikonographie der Heiligen

L. Eisenhofer, *Handbuch der katholischen Liturgie, 1–2*, 2. vyd. Freiburg im Br. 1941

J. Braun SJ, *Liturgisches Handlexikon*, Regensburg 1924

M. Righetti, *Manuale di storia liturgica 1–4*, 2. vyd. Milano 1950–1964

A.G. Martomort, *Handbuch der Liturgiewissenschaft I-II*, Freiburg 1963 (překl. franc. originálu *L'église en prière*, 3. vyd. Paris 1965)

*Svět liturgie. Slovník základní církevní terminologie*, sestavil E.G. Šidlovský, O.Praem., Praha 1991

D. Attwatter, *The Penguin Dictionary of Saints*, 1. vyd. z r. 1965 – česky *Slovník svatých*, Vimperk–Rudná u Prahy 1993

R. Pfeleiderer, *Artibuty světců*, Praha 1992

V. Ryněš, *Atributy světců*, Rožtoky 1969 (2. vyd.)

V. Ryněš, *Atributy v umění (Světcí, jejich patronáty a atributy)*, Rožtoky 1971

V. Remešová, *Ikonografie a atributy svatých*, Praha 1991

M. Heimbucher, *Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche 1–2*, München 1965

K otázce řádů je pro české země mimořádně důležitá práce J. Svátka, *Organizace řeholních institucí v českých zemích a péče o jejich archivy*. Zvl. příloha Sborníku archivních prací XX, 1970, č.2, str. 503–624. Dále též

L. Jirásko, *Církevní řády a kongregace v zemích českých*, Praha 1991

## VIII. Enycklopedie, časopisy, bibliografické pomůcky

### A) Encyklopedie

Základní naučný slovník (německy zpracovaný) pro středověkou kulturu vychází od r. 1977 v nakladatelství Artemis v Curychu (München – Zürich) jako *Lexikon des Mittelalters*. Na vytváření jeho hesel se podílejí přední odborníci v různých mediévistických disciplínách; do konce r. 1992 došel slovník k 6. svazku (písm. M).

O něco později začal v USA vycházet slovník *Dictionary of the Middle Ages*, ed. J.R. Strayer, New York od r. 1982.

Nově je ohlášeno (nakl. Brill v Leidenu) vydávání *The Encyklopaedia of the Middle Ages, Renaissance and Reformation*, ed. by N. Mann, G. P. Meyjes, G. Verbeke. (Encyklopedie je rozvržena na cca 20 sv.)

a byly započaty práce na *The Garland Encyklopaedia of Mediaeval Eastern Europe* (6.–16. stol).

Encyklopedický charakter má publikační řada, zaměřená k řemeslné stránce mediévistického studia, nazvaná *L'atelier du médiéviste*. Začala vycházet v Bruselu a do r. 1994 vyšly dva svazky.<sup>49</sup>

S církevními dějinami jsou spjaty následující teologické encyklopedie:

*Lexikon für Theologie und Kirche (LThK)*, begründet von M. Buchberger, 2. vyd., Bd. 1–12 (dva poslední sv. obsahují dokumenty 2. Vatikánského koncilu), hrsg. von J. Höfer und K. Rahner, Freiburg 1957–1967

*Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, ed. J.J. Herzog – A. Hauck, 3. vyd. Leipzig 1896–1913

*Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique*, Paris od r. 1932

*Dizionario degli istituti di perfezione*, Roma od r. 1974

*Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, bearb. und herausgegeben von F.W. Bautz, Herzberg od r. 1990

*Bibliotheca Sanctorum*, ed. Istituto Giovanni XXIII della Pontificia Università Lateranense, Roma 1961–1987 (12 sv. + Indici)

*Theologische Realenzyklopedie (TRE)*, Berlin–New York, od r. 1983

*Evangelisches Kirchenlexikon (EKL)*, Göttingen–Zürich, od r. 1985 (1. vyd. Göttingen od r. 1955)

*Český slovník bohovědný, 1912–1930*, písm. A–H, zůstal torzem

### B) Časopisy

Latinská mediévistika jako věda o latinském jazyce a literatuře ve středověku má několik časopisů, jejichž tematika se v užším nebo širším smyslu s náplní oboru kryje. Zcela přesně jí svým tematickým vymezením odpovídá snad jen kolínský *Mittellateinisches Jahrbuch*, jsou zde však, jak uvidíme, periodika, která se věnují jen některým oblastem latinské mediévistiky (např. hagiografii), anebo jiná, zaměřená buď šířeji nebo věnovaná některé ze sousedních disciplín (např. kodikologii), ale latinské literatuře a jazyku plně otevřená. Proto uvedu v následujícím výčtu i časopisy, které patří na první pohled jiným vědním oborům (historii, filosofii, bohemistice aj.), v nichž však můžeme studie z latinské filologie středověku hledat a odkazy na něž v literatuře našeho oboru běžně nacházíme.

#### 1. České časopisy:

Český časopis historický – ČČH (od r. 1895, 1953–1989 Československý časopis historický, ČsČH)

Časopis českého Musea, dř. Časopis Musea Království českého – ČČM (1820–1940)

Časopis katolického duchovnstva – ČKD (1860–1949)

Časopis Matice Moravské (od r. 1869)

Časopis Moravského Musea – ČMM (1901)

Communio viatorum (1958)

Filosofický časopis – FČ (1953)

Folia historica Bohemica – FHB (1979)

Historica (1959–1990)

Husitský Tábor – HT (1987)

Jihočeský sborník historický – JSH (1928)

Listy filologické – LF (1874)

Mediaevalia Bohemica (1969–1972)

Mediaevalia Historica Bohemica – MHB (1991)

Právněhistorické studie – PHS (1955)

Sborník prací filosofické fakulty brněnské university – SPFFBU (vychází v několika řadách, mj. historické, klasicko–archeologické, filosofické, 1952)

Strahovská knihovna (1966)

Studia mediaevalia Pragensia (1988, KU Praha)

Studie o rukopisech (1992)

Věstník České Akademie – VČA (1892)

Věstník Královské české společnosti nauk – VKČSN (od 80. let 19. stol. do r. 1917)

Zprávy Jednoty klasických filologů – ZJKF (1959)

<sup>49</sup> J. Berlioz et coll., *Identifier sources et citations*, a O. Guyotjeannin, J. Pycke, B.–M. Tock, *Diplomatique médiévale*. Dále jsou ohlášeny: *Archéologie médiévale*, *Épigraphie médiévale*, *Héraldique médiévale*, *La langue d'oc*, *Latin médiéval*, *Numismatique médiévale*, *Sources juridiques* aj.

Acta Universitatis Carolinae – AUC (1958, navazuje na Universitas Carolina, od r. 1955 – nejdůležitější je pro nás řada HUCP – Historia Universitatis Carolinae Pragensis)

Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – AUPO (1954 jako pokračování Sborníku Vysoké školy pedagogické v Olomouci, od r. 1948)<sup>50</sup>

2. *Z a h r a n i ě n í* časopisy (až na výjimky neuvádím – na rozdíl od českého oddílu – časopisy obecněji zaměřené nebo výhradně věnované sousedním disciplínám, např. církevním nebo řádovým dějinám)

*Belgie:*

Analecta Bollandiana (1882)

Le moyen âge (1881 Paris – Bruxelles)

Revue d'histoire ecclésiastique (1900)

Revue Belge de Philologie et d'Histoire (1926)

Recherches de théologie ancienne et médiévale (1929)

Scriptorium (1947)

Journal de la F.I.D.E.M.<sup>51</sup>

*Dánsko:*

Classica et Mediaevalia (1938)

*Francie:*

Bulletin Du Cange (Archivum Latinitatis Medii Aevi) – ALMA (1924)

Cahiers de civilisation médiévale (1958)

Le moyen âge (1888 v Paříži, od r. 1946 v Bruselu)

Revue du moyen âge latin (1945)

Revue des études latines – REL (1923)

Revue d'histoire des textes (1970)

*Holandsko*

Vigiliae Christianae (1946)

Vivarium (An International Journal for the Philosophy and Intellectual Life of the Middle Ages and Renaissance, 1963)

*Itálie:*

Aevum (1926)

Italia Medievale ed Umanistica (1958)

<sup>50</sup> Od r. 1995 začne vydávat Ústav pro klasická studia AVČR periodikum „Quadriga“, zaměřené k období 16.–18. stol.

<sup>51</sup> O organizaci F.I.D.E.M. viz lit. ke kap. II.

Medioevo Latino (viz sub C – bibliografie)

Italia medievale e umanistica (1958)

Rivista di cultura classica e medievale (1959)

Quaderni Catanesi di Studi Classici e medievali (1976)

Quadrivium – Rivista di filologia e musicologia medievale (1956)

Schede medievali (1981)

Studi medievali, Nuovi studi medievali (1904)

Studi mediolatini e volgari (1953)

*Německo:*

Mittellateinisches Jahrbuch (1964)

Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters (orgán MGH, od r. 1820)

Miscellanea medievale, Veröffentlichungen des Thomas Institutes an der Universität Köln (1962)

Mitteilungsblatt des Mediävistenverbandes (1984)

Mittelalter (Perspektiven mediävistischer Forschung - 1994)<sup>52</sup>

*Polsko:*

Mediaevalia philosophica Polonorum (1957)

Studia mediewistyczne (1960)

*Rakousko:*

Codices manuscripti – Zeitschrift für Handschriftenkunde (1975)

Wiener Humanistische Blätter (1958)

*Velká Británie:*

Mediaeval and Renaissance Studies (1936)

Medium aevum (1932)

*USA:*

Florilegium – Carleton Univ. Annual Papers on classical antiquity and the middle ages (1979)

Mediaeval Studies (1939)

Mediaevalia et Humanistica (1943)

Speculum (1926)

Traditio (1943)

Viator – Medieval and Renaissance Studies (1970)

<sup>52</sup> Pro oba poslední časopisy viz též v odd. „Literatura ke kap. II“ a pozn. 15

## C) Bibliografie

Základní bibliografickou příručkou pro grécistiku i pro latinská studia je *L'anée philologique (Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine)*, která každoročně vychází v Paříži od konce 20. let a přináší bibliografii vždy za minulý nebo předminulý rok. Její mediivistická část je značně omezena. V prvním oddíle, který podává nově vycházející texty autorů a sekundární literaturu k nim (řeckým i latinským v jedné řadě) v abecedním pořádku, se jen zřídka vyskytne jméno středověkého spisovatele. V dalších, věcně uspořádaných oddílech, je brán zřetel aspoň na nejdůležitější výsledky mediivistiky v bádání o jazyce, prozodii nebo hudbě. Poměrně dobře jsou zastoupena mediivistická studia v oddílech o paleografii a o kodikologii („Histoire des textes“) i o dalších pomocných vědách. V oddíle o historii najdeme speciální, ale velmi stručnou, část „Civilisation médiévale“, některé ročníky přináší navíc (opět velmi stručně) „Varia mediaevalia“.

Mediivistickou bibliografii přináší speciální periodikum *Medioevo Latino, Bolletino bibliografico della cultura europea dal secolo VI al XIII*, Spoleto, Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, od r. 1978. Bibliografie sahá do konce 14. stol.

*International Medieval Bibliography (Bibliography for the Study of the European Middle Ages 450–1500)*, Leeds od r. 1965 – vychází dvakrát do roka.

Do roku 1960 byla výběrová bibliografie jednotlivých mediivistů publikována v *Répertoire international des médiévistes* (viz lit. ke kap. II)

Speciálnější charakter má: *Europe in Transition: A Select, Annotated Bibliography of the Twelfth-Century Renaissance*, Ch. D. Ferguson, New York–London 1989

Nově byla založena

*Medieval Bibliography*, koordinovaná universitou v Leedsu<sup>53</sup>

### Pro českou mediivistiku:

Bibliografické soupisy, evidující produkci českých (a donedávna slovenských) klasických filologů, zahrnují i mediivistickou oblast. Budeme proto pracovat s příručkami, jichž používá česká klasická filologie:

K. Svoboda, *Bibliografie českých a slovenských prací o antice za léta 1775–1900*, Praha 1947

K. Svoboda, *Bibliografie českých a slovenských prací o antice za léta 1901–1950*, Praha 1961

*Bibliografie řeckých a latinských studií v Československu za léta 1951–1960*, sestavil L. Vidman, Praha 1966

Dále do r. 1965 vycházely bibliografické soupisy každoročně ve zvláštním čísle časopisu *Zprávy Jednoty klasických filologů* jako „*Bibliografie řeckých a latinských studií v Československu*“ (péčí L. Vidmana – do r. 1965)

Dále do r. 1972 jako *Novinky literatury – Jazykověda, Literární věda, Řecká a latinská studia v ČSSR*, sestavil L. Vidman (vyd. Státní knihovna ČSR)

Dále znovu v rámci periodika *Zprávy Jednoty klasických filologů*:

*Bibliografie řeckých a latinských studií v Československu za léta 1972–1973*, sestavili E. Stehlíková – L. Vidman, Praha 1975; vyd. Jednota klasických filologů a Kabinet pro studia řecká, římská a latinská ČSAV,

za léta 1974–75 tíž autoři, Praha 1977, JKF

za léta 1976–77 E. Stehlíková – Z. Vaněčková – L. Vidman, Praha 1979, JKF

za léta 1978–79, 1980–81 E. Stehlíková – Z. Vaněčková, Praha 1981, 1983, JKF

za léta 1982–83 E. Stehlíková, Praha 1985

za léta 1984–85 E. Stehlíková – Z. Vaněčková, Praha 1987

za léta 1986–87 J. Bažant – J. Rymlová – E. Stehlíková, Praha 1989

za léta 1988–89 J. Gombárová – A. Frolíková, Praha 1993

Práci českých latinských mediivistů registrují také poněkud jinak zaměřené bibliografie, zveřejňované v historických časopisech:

časopis *Mediaevalia Bohemica* (viz výše, 1969–1972) obsahoval rubriku „Bibliographia annotata“, která prezentovala celou českou mediivistickou produkci.

Historický ústav AVČR vydal tři svazky výběrové bibliografie s obsáhlou mediivistickou rubrikou:

*Historiografie v Československu 1970–1980* (rok vyd. 1980)

*Historiografie v Československu 1980–1985* (rok vyd. 1985)

*Historiografie v Československu 1985–1898* (rok vyd. 1990)

Kromě těchto bibliografických soupisů je třeba sledovat bohaté recenzi rubriky historických časopisů – pro období středověku zejména Český (dř. Československý) časopis historický, Husitský Tábor a *Mediaevalia Historica Bohemica*.

Starší historickou produkci budeme hledat v „*Bibliografii české historie*“, založené Č. Zibrtem a s několika přerušeními a pod pozměněnými názvy vycházející donedávna.

<sup>53</sup> Bohatou recenzi rubriku – včetně bohemikální literatury – má Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters



# LATINSKÝ JAZYK A LITERATURA

## VE STŘEDOVĚKU

### IX. Na konci starověku

#### 1. Jazyk

Již ve 3. a 4. stol. n.l. můžeme v latinském jazyce pozorovat jevy, jež se pak plně rozvinou ve středověké latině. Tyto posuny mají souvislost se stále větší úlohou vulgární latiny, s prosazujícím se křesťanstvím, s celkovou politickou a společenskou situací a projevují se v lexiku, v morfologii, v syntaxi, u literárních projevů i ve stylu.

#### A) SLOVNÍ ZÁSoba

Zde se na první pohled projevuje vliv a) **vulgární latiny** nejsilněji: na místě některých výrazů, jež jsou nám běžné z klasické latiny, nacházíme jiné (jež pak více nebo méně proměněny najdeme v románských jazycích) – např. pro pojem „hlava“ najdeme *testa* (místo „caput“), místo „os“ (ústa) najdeme „*bucca*“, místo „equus“ (kůň) *caballus*, místo „domus“ (dům) *casa* nebo *mansio*, místo „discere“ (učit se) *apprendere*, místo „edere“ (jíst) *manducare*, místo „ferre“ (nést) stále častěji *portare*, místo „magnus“ (velký) *grandis*, místo „omnes“ (všichni) *toti*, místo „urbs“ (město) *civitas* aj. – K vulgárnělatinským jevům patří i tendence pozdní latiny vyhýbat se málo výrazným (zvláště jednoslabičným) slovům a nahrazovat je slovy delšími. Místo dosud běžných základních slov se užívá odvozenin, vzniklých různými příponami, nejnápadnějším jevem tohoto typu jsou deminutiva: *anima* – *animula* (duše, dušička), *auris* – *auricula* (ucho – ouško), *genus* – *gemuculum* (koleno – kolínko), *agnus* – *agnellus* (jehně – jehňátko). Místo slovesných tvarů (slovesa s významem „jít“) „is“, „it“, i místo „eo“, „eunt“, které se staly jednoslabičnými v důsledku změny výslovnosti, se užívá tvarů slovesa *vadere*. Téže tendenci lze přičíst užívání iterativních sloves místo sloves základních (místo „canere“ *cantare*) nebo zálibu v kumulování předpon – *adimplere*, *adpertinere*, *surrelevare*.

b) **Politické změny** zavedly a rozšířily výrazy, které se týkaly vztahu k císaři a jsou pak běžné ve středověké úřední (diplomatické) řeči. Císař má titul *dominus*, jeho rada je *consistorium sacrum*, dvorští hodostáři jsou *comites*. Císařova epiteta: *gloriosus*, *serenissimus*, dvořané: *illustris*, *spectabilis*, *honorabilis*, *clarissimus*, *perfectissimus*. Císař byl oslovován *vestra maiestas*, *vestra gloria*, *vestra pietas*, dvořané (podle stupně hodnosti) *vestra excellentia*, *vestra eminentia*, *vestra magnificentia*, *vestra spectabilitas*. Tituly *beatitudo* a *sancititas* patřily duchovním hodnostářům. Císař říkal sám o sobě *nos* (nikoli „ego“), a podřízení jej oslovovali *vos* (ne už „tu“). Tento plurál, pův. pluralis maiestatis, se velmi rychle rozšířil a začalo se ho užívat obecně jako výrazu úcty k oslovovanému.

Vydatným zdrojem lexikálních změn je šířící se c) **křesťanství**, které přineslo nejen nové výrazy, ale i nové reálie, pro něž dosud latina neměla slova. Zde si mluvčí pomáhali několikerým způsobem:

c1) Beze změny nebo jen s nepatrnými změnami (spíše morfologického charakteru, za účelem flexe) přebírali **výrazy hebrejské (aramejské)** – *satanas*, *gehenna*, *abbas*, *pascha*, *rabbi*, *sabbatum* a mnohem častěji ovšem **řecké** – *angelus*, *baptisma*, *biblia*, *coenobium*, *diabolus*, *diaconus*, *ecclesia*, *episcopus*, *euangelium*, *eucharistia*, *laicus*, *monasterium*, *papa*, *presbyter*.<sup>1</sup> Vznikají i hybridy od přejatých slov, odvozované latinskými suffixy – *diaconatus*, *episcopalis*, *baptizator*, *gehennalis*, *laicalis*, *paschalis*, *satanicus*.

c2) Existujícím **latinským slovům dávali nový význam**, velmi často abstraktům jako *credo*, *fides*, *salus*, *relevatio* nebo jiným jako *beatificus*, *caro*, *claustrum*, *communio*, *communicare*, *conventus*, *poenitentia*, *sacerdos*, *sacramentum*, *salvator*, *scriptura*, *trinitas* aj.

c3) Latina si pro novu realitu tvořila **nová slova**, velmi často pouze produktivními suffixy z existujících latinských výrazů, někdy i manipulací se základem slova, např.: *beatificare*, *clarificare*, *glorificare*, *sanctificare*, *carnalis*, *incarnatio*, *purgatorium*, *transgressor* aj.

(Tak docházelo k tomu, že pro některé skutečnosti nového náboženství měla latina výrazů několik, většinou dva, jeden latinský a jeden přejatý: *ecclesia* – *templum*, *monasterium* – *claustrum*, *eucharistia* – *communio*, *presbyter* – *sacerdos*, *biblia* – *scriptura* apod.)

<sup>1</sup> Ukázkou toho, jak si latina tato slova přizpůsobovala, může být slovo *baptisma* – křest, které má v řečtině právě tento tvar na *-a* a patří 3. deklinaci (2. p. „baptismatos“). Latina je původně ponechala v této podobě a přiřadila své 3. deklinaci („baptisma, – atis“), pak je však přesunula k produktivnější deklinaci druhé a zprvu mu ponechala neutrální rod („baptismum, –i“), posléze změnila i ten („baptismus, –i, m“). – Všechny tři varianty se ve středověké latině vyskytují.

## B) HLÁSKOSLOVÍ

Změny, které zde probíhají, jsou vulgárnělatinskou tendencí. Již na přelomu letopočtu můžeme pozorovat u vulgární latiny proměnu, projevující se v první řadě změnami přízvuku, délek a výslovnosti, což mělo za následek mj. právě změny v hláskosloví – *u-o*, *i-e*, *e-ie*, *o-uo*. Tak již v císařské době nacházíme místo „vices“ *vecēs*, místo „minus“ *menūs*, místo „aegrotus“ *egrotus*, místo „adventus“ *advāventus*. Vedle těchto samohláskových jevů se objevují posuny i v konsonantismu (v systému souhlásek), např. změna znělosti (tj. změny *b-p*, *d-t*, *g-k*, *b-v*, *q-c*), ztráta aspirace (tj. *ph-p*, *th-t*, *ch-c,k*), konfuze v užívání *náslovného* (na začátku slova stojícího) *h-*.

## C) MORFOLOGIE A SYNTAX

### S u b s t a n t i v a :

Dochází k záměnám rodu (*vinum – vinus*, *folium – folia*)

ke změnám deklinace – substantiva 4. a 5. deklinace přecházejí k produktivním deklinacím první a druhé (*fructus, us – fructus, i*, *glacies, ei – glacia, ae*).

Dochází ke konfuzi pádů, což se výrazněji uplatňuje až v tzv. merovejské latině, zejm. splyvá nom., acc. a abl.: *portam–porta*, *murum–muro*.

### A d j e k t i v a a a d v e r b i a :

Adj. 3. dekl. na *-er* přecházejí k I. deklinaci – *pauper, acer* se skloňuje podle „niger“

Konfusně se užívá pozitivu, komparativu a superlativu, stále více se užívá opisného stupňování (pomocí *magis, plus, maxime*)

Význam adverbii se posiluje předložkami (z nichž se později stanou předpony a vznikne adverbium–spřežka): *in antea, in ante, ab ante, in simul, a foris, de foris, de post* aj.

### Z á j m e n a

se směšují funkcí i tvarem (*illum* místo „illud“, gen. a dat. *illi, illo, illae*)

vzhledem ke klasické normě nesprávně se užívá zvratného zájmena osobního i přivlastňovacího (typ *omnia eius cum eo portat*)

zaměňuje se *omnes* a *toti*

### S l o v e s a

Jednoduché tvary ustupují složeným, zejm. ve futuru : *laudaturi sumus*

častá je opisná konjugace v perfektním kmeni, vzniklá rekompozicí: u slovesných tvarů, tvořených pomocí slovesa „esse“ dochází k novému skládání z participia, které však má již funkci adjektiva, a z tvarů pomocného slovesa, které se však chápe jako sloveso s plným významem (*verbum existentiae*) a na něž se přenáší celá slovesná funkce (stává se důsledněji než dosud nositelem časového významu): *laudatus fuit* nebo *laudatus erat* místo „laudatus est“, *laudatus fuerat* m. „laudatus erat“, *laudatus fuerit* m. „laudatus sit“ nebo m. futurálního „I. erit“, *laudatus fuisset* m. „laudatus esset“.

Mizí smysl pro užívání deponentních sloves, vytrácí se supinum a naopak stále častěji se užívá infinitivů.

Charakteristickou změnou je užívání ablativu gerundia ve funkci part. praes. – „redierunt *cantando* psalmos“ místo „cantantes“.

### S p o j k y

ztrácejí své pregnantní funkce: *nam* mívá odporovací význam, ve významu spojky „nam“ (neboť) se objevuje *autem*. *Seu, vel* i *sed* se objevuje jako spojka slučovací. Mezi podřadicími spojkami nabývá univerzálního významu *quod*.

Velmi mnoho změn, které budou později obecnými jevy ve středověké latině, (viz dále kap. XII) se tedy objevuje již v latině císařské doby a i ten, kdo se zabývá klasickou latinou, vidí tyto jazykové jevy jako z hlediska vývoje přirozené a pochopitelné.

## 2. Literatura

Tento stručný výklad o literatuře pozdní latinské antiky nemá být celkovým přehledem literární situace, zmíním se pouze o jevech, důležitých pro vývoj písemnictví ve středověku.

V pozdní císařské době existuje v antické, tedy i v latinské, literatuře *křesťanská i světská tvorba*, o nichž lze říci, že stojí vedle sebe nebo také že společně tvoří jedinou literární kulturu pozdní antiky (přímou pokračovatelkou antického vývoje je ovšem světská literatura.) Tato tvorba vykazuje řadu typických zvláštností, které jsou zvlášť patrné ve srovnání s antickým literárním modelem. Došlo ke změně vzájemného vztahu *řeckého a latinského písemnictví*: nemůže již být řeč o hegemonii řecké literatury jako vzoru, přejímaného Římany, máme před sebou paralelně se vyvíjející literatury ve dvou jazycích, nebo můžeme mluvit o jediné – dvojjazyčné – literární kultuře. Jazyk je v této době vnějším znakem, výběr té či oné řeči bývá nahodilý, je mnoho autorů, pišících v latině i v řečtině. Můžeme pozorovat značné změny v *zastoupení a rozložení literárních žánrů*.

Zásadní význam má převratná změna, již v této době podléhá poezie, *změna časoměrné prozodie v prozodii přízvučnou*. Kromě tendencí, které můžeme pozorovat v málo dochované (např. náhrobní nápisy) lidové tvořivosti, psali v rytmických verších křesťanští autoři, kteří se rádi i takto vzdělili od pohanské literární tradice a vyšli vstříc lidovému vkusu. Nejdříve se setáváme s verši, jejichž prozodický systém je sporný, nelze dost dobře rozhodnout, jsou-li časoměrné nebo přízvučné. Tak je tomu u hexametřů křesťanského básníka Commodiana (3. nebo 5. stol.) i u prvních hymnů, které v pol. 4. stol. skládá

Ambrosius Mediolanensis (+397)<sup>2</sup>. Za první jasný doklad básnického projevu s přízvuknou prozodií bývá považován Augustinův (354–430) „Psalmus contra partem Donati“, jehož jednotlivé verše mají pevný počet slabik, pevné místo přízvuku, neměnnou polohu caesury a dokonce již jeví náběh k rýmům nebo asonancím.

Nejen rytmus a rým, ale i *artistní ráz* má pozdně antické básnictví společný se středověkou poezií. Vládne záliba v poetických hříčkách, mezi nimiž jsou nejvýraznější tzv. „carmina figurata“. Vyvinul je již v době Konstantinově (zač. 4. stol.) latinský básník Optatianus Porphyrius. Píše jednak básně, v nichž jsou písmena umístěna tak, aby čtena v různých směrech dávala vždy jiný smysl nebo naopak aby takto vzniklý text byl vždy stejný, jednak takové skladby, které pomocí délky jednotlivých veršů graficky znázorňují nějaký předmět – často např. oltář.<sup>3</sup> Další staletí tyto básnické výtvořky hodnotila velmi vysoko jako zázračné a napodobenihodné vzory. Zmiňuje se o nich s obdivem několik křesťanských autorů a Rabanus Maurus (780–856), mohučský arcibiskup a opat fuldského kláštera, je napodobil ve sbírce „De laudibus sanctae crucis“.

Význam pro budoucí kulturní a literární vývoj má to, že pozdní římská literatura má velkou zálibu v *moralitě*, která našla projev jednak v bajce (žánru, který středověk silně rozvinul) a ve sbírkách sentencí a mravních naučení, jako byly sbírky „Septem sapientum sententiae“ a „Catonis Disticha moralia“. Tento Pseudocato, zvaný také Dionysius Cato a ztotožňovaný v souladu s archaizujícími tendencemi této doby s M. Porciem Catonem (3./2. stol. př. n. l.), byl mimořádně oblíbený dalšími generacemi až do 18. stol., byl přeložen do mnoha evropských jazyků (u nás i J. A. Komenský) a tištěn v raném novověku téměř v každém desetiletí. Gnómy této sbírky jsou ve shodě s morálními tendencemi vyšší literatury a s laděním těch soudobých filosofických systémů, v nichž zaujaly přední místo otázky individuální etiky. – *Filosofie* této doby má však i další priority – jednak ožívování tradic klasických systémů řecké filosofie, akademie (platonismus) a peripatetické školy (Aristoteles), v čemž si získal nesmrtelnou zásluhu středověkem nanejvýš ceněný A. M. Severinus Boethius (+524), jednak tvorbu iracionálního novoplatonského systému, který měl rovněž po celý středověk vliv na vývoj teologického i filosofického myšlení. (Boethiovský platonismus spolu s novoplatonismem a s Augustinovou teologií je důvodem nadvlády platonismu po celý středověk vůbec.)

V *historiografii* pozorujeme téměř všeobecný sklon k biografii a k anekdotickým vyprávěním. Tato větev historiografie je jedním z proudů, jež vedou ke vzniku románu a k tzv. aretalogickým vyprávěním (o zázračných událostech) a křesťanských prozaických legend. Patří sem i pseudohistorické

<sup>2</sup> Tyto hymny podrobil rozboru W. Meyer (Anfang und Ursprung der lateinischen und griechischen Rythmischen Dichtung, Gesammelte Abhandlungen II, 1–200, zvl. 119–120) a dospěl k závěru, že s jistou rezervou vyhovují oběma principům.

<sup>3</sup> Figurální poezie existovala už dříve u Řeků, v latinské literatuře ji pěstoval ve 4. stol. n. l. také básník Ausonius.

vyprávění typu historií o Alexandrovi nebo Diktyových a Darétových trójských historií, z nichž se ve středověku inspirovali autoři alexanreid a trojanských kronik. *Román*, který se jako žánr konstituuje už v dřívějším období, má nemalý význam než pro legendy pro vznik středověkého dobrodružného (většinou i s historickými, milostnými a hrdinskými prvky) eposu.

Jedním z charakteristických žánrů této literatury je *encyklopedie*. Projevuje se sklon shrnovat a systematizovat výsledky, dosažené antickou, zejména řeckou vědou. Učenci této doby jsou většinou sběrateli a encyklopedisty, přičemž v mnoha spisech tohoto druhu chybí kritičnost a mísí se v nich solidní údaje, excerpované ze starších autorů, s fantastickým. To již samo o sobě má svou literární cenu a kromě toho nám právě tento způsob tvorby zprostředkuje cenné informace o způsobu života, o reáliích, o psychologii a smýšlení (mentalitě) soudobého člověka. Vedle toho přináší tyto výpisky nenahraditelné úryvky z antických autorů, jejichž dílo se nám jinak nedochovalo<sup>4</sup>. *Rétorika* se pěstuje všeobecně, všichni vzdělanci této doby, pohané i křesťané, procházejí rétorickými školami. Rétorické prvky pronikají do všech literárních žánrů, neomezují se pouze na prózu, a prostřednictvím rétorických předpisů i rétorických výtvořů a působením rétorických škol se mohlo stát mnoho z antického kulturního bohatství majetkem středověkého křesťanství. Za prvé se to dalo přímou výchovou křesťanských rétorů–homiletiků (kazatelů): na kázáních (homiliích) sv. Augustina byl prokázáno, že jejich stavba odpovídá struktuře, jakou předepisovali pozdně římské učitelé rétoriky pro rétorický výtvoř. Za druhé zdědila středověká rétorika antické rétorické předpisy a přímo na nich budovala.

Takováto recepce (nejen pro rétoriku) probíhala v rámci sedmi svobodných umění. Sedm svobodných umění, *septem artes liberales*, byl systém akademických předmětů, který vznikl a byl přijat v pozdní antice. Skládal se z tzv. „trivia“ (gramatika, dialektika, rétorika) a „quadrvia“ (aritmetika, geometrie, astronomie, musica)<sup>5</sup>. Táž tendence, jakou byli vedeni encyklopedisté, totiž snaha konzervovat a uchovat „příštím věkům příštím věkům bohatství antické kultury, ovládala i ty, kteří se věnovali *excerpování, komentování*<sup>6</sup> a *vydávání*

<sup>4</sup> K nejdůležitějším pozdně starověkým autorům encyklopedií patří Martianus Capella v 5. stol. – „De nuptiis Mercurii et Philologiae“ – viz dále, Macrobius se „Saturnaliemi“ – rovněž 5. stol., Cassiodorus svými „Institutiones“ a posléze Isidor ze Sevilly (+636) knihami „Etymologií“.

<sup>5</sup> Se systémem a klasifikací těchto oborů začal již M. Terentius Varro v 1. stol. př. n. l. ve spise „Disciplinarum libri IX“, ustavení sedmi disciplín znamená spis afrického novoplatonika Martiana Capella „De nuptiis Mercurii et Philologiae“. Dále o nich pojednává Cassiodorus v „De artibus ac disciplinis liberalium litterarum“ (tj. 2., vlastně samostatná, kniha spisu „Institutiones divinarum litterarum“ nebo „Institutionum rerum divinarum et humanarum libri II“) a Isidor ze Sevilly v 1. knize „Etymologií“, MPL 82, 73–74. (Jejich definici podává Cassiodorus v Institutiones II (tj. „De artibus ac disciplinis“), c. 2, MPL 70, 1151

<sup>6</sup> Z komentátorů jsou pro další staletí nejdůležitější Ti. Claudius Donatus (cca 400) – Vergiliova Aeneis, Aelius Donatus (4. stol.) – Terentiovy komedie, fragment komentáře k Vergiliovi, a Servius (5. stol.) – Vergilius.

starých antických spisovatelů. S tím jsme se setkali již u Boethia, který pojal (nerealizovaný) plán přeložit do latiny a komentovat celé Platónovo a Aristotelovo dílo, podobné činnosti se oddával Boethiův mladší kolega a spolupracovník Cassiodorus. Jsou v něm spojeny konzervativní tendence pozdní antiky a opisovačská činnost v klášteřích (viz dále v kap. XIV), neboť tento vzdělaný státník na dvoře gótského krále Theodoricha založil r. 555 v jižní Itálii Vivarium, první klášter, v němž se shromažďovaly, opisovaly a překládaly antické literární výtvořky. Zaslouhou vydavatelů a komentátorů, ještě většinou pohanských, se upevnilo a pak i v křesťanské kultuře udrželo výsadní postavení, které měli už u Římanů Vergilius a Livius, záliba pozdní antiky v etice navodila téměř kanonickou pozici Platóna, Seneky a Cicerona.

Některé z uvedených výtvořů této doby se staly ve středověku běžnými příručkami nebo přímo školskými učebnicemi, jiné byly opisovány a stále znovu komentovány. Jako učebnice se užívalo Boethiových filosofických komentářů, jeho spisů „Institutio musica“ a „Institutio arithmetica“<sup>7</sup>, pro gramatiku byly po celý středověk závazné „Ars minor“ i „Ars maior“ zmíněného Aelia Donata a Priscianova (5. stol.) „Institutio grammatica“<sup>8</sup>.

#### Literatura ke kap. IX:

*K vývoji jazyka viz literaturu, uvedenou pro kap. X, zde předběžně:*

F. Novotný, *Historická mluvnice latinského jazyka*, sv. II, Praha 1955, str. 302nn. (a příslušné pasáže v citovaných „Úvodech“ – viz kap. III.

*K rytmice: W. Meyer, Ludus de Antichristo und über die lateinischen Rythmen, Gesammelte Abhandlungen I, str. 136–338 (srv. kap. II).*

D. Norberg, *Introduction a l'étude de la versification latine médiévale*, Stockholm 1958

*K literatuře – české překlady zmiňované produkce:*

*Sbohem, starý Říme, Praha 1933*

*Boethius – Poslední Říman, Praha 1982*

*Homérští hrdinové ve vzpomínkách věků, Praha 1977 (Diktys Krétský, Darés Frýžský aj.)*

*Další tituly viz v odd. „Literatura ke kap. XIV, patristika“.*

*7 svobodných umění:*

*Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters, herausgg. von J. Koch, Leiden-Köln, 1976*

<sup>7</sup> Boethius latinsky zpracoval celé quadrivium, jeho zpracování astronomie se však ztratilo a z geometrie se dochovaly fragmenty. – Kromě uvedených textů se ve středověkých školách povinně četla jeho „Philosophiae consolatio“, „Útěcha z filosofie“.

<sup>8</sup> Jako učebnice rétoriky se užívalo v I. stol. př.n.l. sepsané rétoriky Ad Herennium, ve středověku připisované Ciceronovi, pro poetiku byl kanonický Horatiův básnický list Ad Pisonem De arte poetica.

## X. Základní složky středověké latiny (latina klasická, křesťanská, vulgární)

V předcházející kapitole jsme jako dva z důvodů změn slovní zásoby v pozdní latině stanovili silící vliv vulgární řeči a narůstající úlohu křesťanství. Leccos jsme si již pověděli o těchto dvou složkách, které se podstatným způsobem podílely na vzniku středověké latiny jako historicky i funkčně nového jazykového jevu. Zatímco v deváté kapitole jsme ukázali na jejich stav v pozdní antice, budeme se zde zabývat jejich charakteristikou vůbec.

Nejprve ovšem musíme vzít na vědomí, že základem celého procesu byla spolu s řečí mluvenou klasická latina, fixovaná a konzervovaná písemnými památkami. Křesťanství se brzy poté, co proniklo na západ, do latinsky mluvící části impéria, stalo z náboženství nižších a spíše nevzdělaných vrstev také (ovšemže nejen) náboženstvím gramotným, v latině začaly vznikat nejen liturgické texty, ale i projevy literární – kázání, listy, traktáty, hymny a jiné básnické skladby. Jak jsme si už ukázali (kap. IX,2), jejich tvůrci byli především lidé, odchovaní pozdně antickou kulturní tradicí v rétorických školách, byli školeni v klasické latině a snažili se jí také psát.

Později studuje křesťanský středověk latinu v dílech jejích antických klasiků jako jazyk kultu, liturgie a bible (latinská Hieronymova Vulgáta – viz dále – se brzy v západním křesťanstvu prosadila jako kanonický text) s odvoláním na to, že takovéto studium latinského jazyka umožňuje i lepší porozumění biblickému vyjadřování. O tom pojednáme důkladněji ve XIV. kapitole, která bude věnována humanistickým návratům k antice.

Křesťanská latina byla popsána co do své slovní zásoby v předchozí kapitole. Vedle lexika ovlivnila křesťanská literární díkce ve středověké latině zejména syntax, v čemž se sjednotilo a znásobilo působení vulgární latiny a latiny křesťanské. Tendenci vulgární latiny ke zjednodušení syntaxe odpovídala v křesťanské latině snaha (která se uplatnila při překladu Nového Zákona z řečtiny) napodobit co nejvěrněji řeckou díkci, což vedlo k některým posunům: hypotaxe je nahrazována parataxi (souvětí podřadná souvětími souřadnými), uvolňuje se striktní klasicky spisovné užívání konjuntivů, mizí infinitivní vazby (akusativ s infinitivem a zejména nom.s inf.) a na jejich místo nastupují vedlejší předmětné a podstatné věty s (původně důvodovými) spojkami „quod, quia, quoniam“, nejčastěji s indikativem.<sup>9</sup>

Pro formaci středověké literární latiny má tedy největší význam latinský překlad bible, tzv. Vulgáta („versio vulgata“ – „versio“ = překlad, „vulgatus“ = obecně rozšířený), jež pořídil z původních jazyků Hieronymus (sv. Jeroným, + 420). Už před tímto překladem, který církev uznala za kanonický a závazný, existovaly i jiné překlady bible nebo aspoň jejích částí, které souhrnně označu-

<sup>9</sup> Někdy docházelo ve snaze o co nejpřesnější zacházení s hebrejskou nebo řeckou předlohou i ke znásilňování přirozené latinské díkce, takže místy (zejména v tzv. básnických starozákonních knihách) bývá text Vulgáty až nesrozumitelný.

jeme jako *Vetus Latina*, resp. *Praevulgata*. Tyto překlady, z nichž je nejznámější tzv. „versio Itala“ a „versio Afra“, se nedochovaly, známe je pouze z několika rukopisných zlomků a z citátů u předjeronýmových autorů. S šířením křesťanství mají souvislost lexikální výpůjčky z řečtiny, hebrejštiny a aramejštiny, jak o tom byla řeč v minulém kapitole.

**Vulgární latina** se podílela na formaci středověkého jazyka v pozoruhodně velké míře, již však nelze přesně stanovit, poněvadž nemůžeme vždy spříavně odhadnout, co skutečně dědictvím vulgární latiny je: vulgární latina dodnes není přesně vymezena, neboť po sobě nezanechala kontinuální svědectví. V době, kdy dochází k rozpadu latiny a otevírá se cesta ke vzniku středověké latiny a románských jazyků, splývá většinou spisovná a vulgární latina natolik, že je možno mluvit o **pozdní latině**. Při zacházení s touto odrůdou latiny si musíme být dále vědomi toho, že vulgární latina byla sama o sobě velmi rozrůzněná podle času, místa (*sermo provincialis*, dále se různí podle té které provincie) nebo sociálního typu svých uživatelů (*sermo urbanus*, *sermo rusticus*, *sermo militaris*, *sermo plebeius* apod.).

Pro vulgární latinu máme za prvé **literární doklady**: tak ji zčásti poznáváme už z Plautových (kol. 200 př.n.l.) komedií, v klasické době můžeme některé její projevy najít v Ciceronových listech a v Horatiových „Sermones“, pro dobu císařskou ji zastupují Petronius („Satiricon“, z jehož dochovaných úryvků je nejúplnější a neznámější „Cena Trimalchionis“) a Apuleius („Metamorphoses“ neboli „Asinus aureus“). Zajímavým pozdním (asi 5. stol.) literárním dokladem vulgárního jazyka je cestopis jihofrancouzské nebo španělské jeptišky jménem Aetheria – Egeria, v rukopisech nadepisovaný „Silviae sive Aetheriae Peregrinatio ad loca sancta“.

Nejspolehlivěji je vulgární latina doložena **nápisnými památkami**, neboť tvůrci nápisů nebyli zatíženi literárním vzděláním a vyjadřovali se tedy nestylizovaně, jejich vulgární latina je autentická.

Dalším pramenem jsou pozdně antické „antibarbari“, tj. pomůcky pro pisatele, které upozorňují na jevy, v nichž se nejčastěji chybí. Nejznámější z nich je tzv. „Appendix Probi“, gramatické dílko, které bylo rukopisnou tradicí připojeno ke spisu „Instituta artium“ Valeria Proba a dostalo po tomto autoru jméno. Probus sám žil v 1. stol., Appendix složil anonym 3. století, snad ke konci Diocletianovy vlády. Appendix obsahuje několik gramatických traktátů, asi třetinu spisku tvoří takovýto „antibarbarus“: opravuje chyby v konsonantismu i vokalizmu, plyne z něho, že řecká slova mívala v latině různý pravopis, co se týče morfologie, podává svědectví o záměnách deklinací, o nekorektním přechylování, o přebujelém tvoření deminutiv, mnoho připomínek vznáší ke slovní zásobě.

S vývojem vulgární latiny můžeme přímo spojit **vznik středověké latiny** jako nového jazykového útvaru a **vznik románských národních jazyků**. Oba procesy jsou dvěma stránkami téhož děje. Nastala situace (kvůli současné etni-

cké a politické situaci v romanizovaných oblastech Evropy neudržitelná), kdy byla tradice klasické latiny 1) pohlcena vulgární latinou, 2) narušena vlivy galských a germánských jazykových substrátů (domorodými jazyky). Tato situace vrcholí v 7. století, v době vlády merovejské dynastie v Galii, kdy mluvíme o tzv. merovejské latině (viz násl. kapitola). V této době se již i píše tak, jak se skutečně mluví, zároveň jsou však literárně činní i tvůrcové, kteří užívají celkem korektní klasické latiny. O něco později se setkáváme s texty (většinou neliterárními), u nichž je obtížné rozhodnout, jsou-li ještě psány latinsky nebo nově vzniklým románským jazykem. Jejich pisatelé se zřejmě buď domnívali, že píše latinsky, nebo jim byla tato stránka věci lhostejná. K odhalení a formulaci skutečnosti, že latina „pravá“ vypadá zcela jinak, došlo až v učených snahách karolinské renesance, které obnovily latinský spisovný jazyk – vzniká středověká latina.<sup>10</sup>

#### Literatura ke kap. X:

(k funkci klasické latiny viz literaturu v kap. XIV)

#### křesťanská latina:

*věnuje jí pozornost holandská škola v čele s Josefem Schrijnenem a jeho žáky Christinne Mohrmannovou a H.H. Janssenem:*

*J. Schrijnen, Charakteristik des altchristlichen Lateins, 1932 (Latinitas Christianorum primaeva), italsky vyšlo 3. doplněné vyd.: I caratteri del Latino cristiano antico. Con un'appendice di C. Mohrmann „Dopo quarant'anni, a cura di S. Boscherini, Roma 1977*

*Schrijnenovy drobnější studie: Collectanea Schrijnen, Leiden 1939*

<sup>10</sup> Ve Francii je první zmínka o novém jazyce z roce 813, kdy kánon Tourského koncilu nařizuje, aby byla kázání pro lepší srozumitelnost překládána lidu *in rusticam linguam Romanam aut Thiotiscam* – „do lidového románského nebo do německého jazyka“. Prvním dokladem nového (francouzského) jazyka jsou přísahy štrasburské z r. 842. Jejich text zní: „*Pro Deo amur et pro christian poblo et nostro commun salvament, d'ist di in avant, in quant Deos savir et podir me dunat, si salvarai eo cist meon fradre Karlo, et in aiudha et in cadhuna cosa, si cum om per dreit son fradre salvar dift, in o quid il mi altresi fazet, et ab Ludher nul plaid nunquam prindrai, qui, meon vol, cist meon fradre Karlo in damno sit.*“

První zmínka o italštině je až z r. 999 na epitafu papeže Řehoře IX., o němž se říká *usus francisca, volgari et voce latina*, naproti tomu nejstarší text, tzv. *Indovinello veronese* (Hádanka z Verony), objevený r. 1924 italským paleografem Schiaparellim a chovaný v kapitulní knihovně ve Veroně, je podstatně starší (přelom 8. a 9. stol.):

„*Se pareba boves, alba pratalia araba,  
albo versorio teneba, negro semen seminaba*“

(= objevili se býci – prsty, orali bílé pole – papír, drželi bílé rádló – pero, zasévali černé semeno – písмена).

Hádanka bývá ale také považována ještě za doklad přechodného jazyka od vulgární latiny k italštině, nikoli za nejstarší dochovaný italsky psaný text, a za nejstarší písemný doklad italštiny se pak pokládají tzv. *Placiti Cassinesi* z r. 960: „*Sao ko kelle terre, per kelle fini qui ki contecte, trenta anni le possette parte sancti Benedicti*“.

Ch. Mohrmann, *Latin vulgaire, Latin des Chrétiens, Latin médiéval*, Paris 1955

Ch. Mohrmann, *Études sur le latin des chrétiens: I. Le latin des chrétiens – II. Le latin chrétien et médiéval, III. – Latin chrétien et liturgique*, 1961–1965. IV. – *Latin chrétien et Latin médiéval*, Řím 1977 (2. vyd., 1. vyd. 1958)

K.P.V. Nunn, *An Introduction to the Study of Ecclesiastical Latin*, Oxford 1951

#### pozdní a vulgární latina:

G. Rohlfs, *Sermo vulgaris Latinus (Vulgärlateinisches Lesebuch)*, Halle 1951

J. Sofer, *Zur Problematik des Vulgärlateins, Ergebnisse und Anregungen*, Wien 1943

E. Löfstedt, *Beiträge zur Kenntnis der späteren Latinität*, 1907

E. Löfstedt, *Late Latin*, Oslo 1959

K. Vossler, *Einführung ins Vulgärlatein*, Heidelberg 1954

H. Smeck, *Aufgaben und Methoden der modernen vulgärlateinischen Forschung*, Heidelberg 1955

J. Herman, *Le latin vulgaire (Que sais-je?, n. 1217)*

G. Reichenkron, *Historische Latein-Altromanische Grammatik I, Das sogenannte Vulgärlatein und das Wesen der Romanisierung*, Wiesbaden 1965

V. Väänänen, *Introduzione al latino volgare*, 3. it. vyd. Bologna 1982

*Problémy vulgární a pozdní latiny se zabývala tři mezinárodní na sebe navazující kolokvia s názvem „Latin vulgaire – latin tardif“, jejichž jednání bylo publikováno ve třech svazcích (Actes du I<sup>er</sup> colloque international (1985), Tübingen 1987, Actes du II<sup>eme</sup> Colloque international (1988), Tübingen 1990, Actes du III<sup>eme</sup> Colloque international (1991), Tübingen 1992 (viz ref. D. Tesařové, LF 116, 1993, str. 226–228)*

#### vznik národních jazyků:

J.A. Referovskaja, *Iztoki analitizma romanskich jazykov (Očerki po istoriji sintaxisu ranněsredněvěkovej latiny)*, Leningrad 1966

*sborník Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, ed. by Roger Wright, London 1991

## XI. V raném středověku

### 1. Itálie

Za barbarských nájezdů, v 5. a 6. stol., pronikají do života Itálie silné germánské vlivy. Poté co r. 476 sesadil ostrogotský vojevůdce Odoakar posledního římského vládcu Romula Augustula, založil v Itálii Theodorich Veliký ostrogotskou říši (trvala do r. 555) se sídlem v Ravenně. Ostrogotští vládcové byli dobyté latinské kultuře otevření a vcelku příznivě nakloněni: na Theodorichově dvoře působili ve vysokých funkcích dva slavní spisovatelé, o nichž již byla řeč (IX,2) – M. Anicius Severinus Boethius a Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator. – Po jazykové stránce se situace zdaleka nevyvíjela tak překotně jako v ostatních románských zemích: jsme zde na území „sermo vulgaris“, ten je však stále latinou, i když od klasické v lecčems odlišnou, a ne cizím jazykem domorodého obyvatelstva, jehož prvky by se s latinou směšovaly. Obyvatelé Itálie si dosti pozdě uvědomili, že jejich mateřská řeč vlastně už není latina (viz v X. kap. o vzniku románských jazyků). Italská města si zčásti zachovala svůj význam, země disponovala zbytky starých knihoven a škol. Ještě i v době, kdy už výuka přešla do klášterů a do rukou kléru, cítila a projevovala se zde výrazněji než jinde kontinuita s římskou vzdělaností. Latina Řehoře Velikého ve 2. pol. 6. stol. je mnohem přirozenější a zároveň korektnější než jazyk jeho vrstevníka Řehoře Tourského v Gallii. – V poslední třetině 6. století vznikl na půdě severní Itálie další říše státní celek pod vládou barbarů, Langobardská říše s centrem v Pavii, kde byl stejně jako v tehdejší Miláně poměrně čilý literární život (oblast sev. Itálie kolem Milána je ještě dnes označována jako „Lombardie“). Zároveň vzniká v Itálii řada benediktinských klášterů, kde se opisují antičtí autoři. R. 774 připojil Karel Veliký Langobardskou državu k říši francké. Učený mnich Paulus Diaconus (+799) z benediktinského kláštera na Monte Cassino, který pocházel ze vznešené langobardské rodiny a žil delší dobu na dvoře Karla Velikého (popsaná situace Itálie po stránce latinské vzdělanosti předurčuje zemi k tomu, že i odtud povolává Karel Veliký na svůj dvůr do Cách učence a učitele), vytvořil Langobardské říši literární pomník svým dílem „Historia Langobardorum“ (viz i v odd.6).

### 2. Galie

Několik let po zániku západořímské říše ovládli romanizovanou Galii germánští Frankové a jeden z jejich vůdců, Chlodovech (+ 511), založil královskou dynastii, nazvanou merovejskou. Jako jiní Germáni se i tito Frankové ry-

chle romanizovali a už v 6. století mají svého významného latinského spisovatele, dobře reprezentujícího kulturu rodící se Francie, Řehoře Tourského (Gregorius Turonensis, biskup v městě Tours, + 594), autora historického díla „Historia ecclesiastica Francorum“. Jeho přítelem byl křesťanský básník Venantius Fortunatus, pocházející ze sev. Itálie (Venantiova latina a jeho básnická dovednost se natolik blíží antickým normám, že bývá považován za posledního básníka křesťanského starověku).

#### Merovejská latina:

Ukázala jsem již (kap. X), jak se v průběhu vývoje pozdní latiny stále více prohlubovala propast mezi spisovným a lidovým jazykem a jak se z dialektů mluvené latiny ve spojení s jazyky domorodých obyvatel začínají pozvolna vyvíjet jednotlivé románské jazyky. Právě v Galii máme dobře dochováno poslední stadium, v němž žijí v jednom a též jazyce, v tzv. merovejské latině, 1) snaha o spisovnou latinu na jedné straně a 2) tendence k osamostatnění hovorové řeči na straně druhé. Nejcharakterističtější je tento jazyk doložen v Kronice tzv. Fredegara, což je soubor kronik o vládě merovejských králů, který sepsali asi tři autoři v letech 613–658. Na jazyku tohoto spisu můžeme dobře pozorovat tendenci latiny k rozpadu morfologie i syntaxe a k vytváření obecné hovorové románštiny, jakou se patrně mluvilo na celém území bývalého římského impéria (*lingua Romana*). Uvědomme si ale, že tento stav jazyka se neodrážel ve všech tehdy vznikajících literárních produktech – odlišná je latina Řehoře Tourského a zase zcela jiná, zcela korektní, latina Venantia Fortunata, o nichž právě byla zmínka. – Podobně fantastickou latinou jako tzv. Fredegar píše v 7. stol. na jihu Francie gramatik a rétor *Virgilius Maro Grammaticus* („Epitomae“, „Epistulae“), v pozdním 6. století vznikají buď v Bretani nebo v Británii tzv. *Hisperica famina*. Jejich obsahem je učebnicové podání látky z různých odvětví, zejména přírodopisu, a vzhledem k podivnému jazyku nejsou odborníci zajedno, jde-li o tajnou řeč – šifru nebo snad o reakci učených kruhů na úpadek latiny.

Psaná latina merovejské doby je umělým výtvozem, v němž vedle sebe vidíme reminiscence na korektní literární latinu, rysy mluveného jazyka, hyperurbanismy<sup>11</sup> a prostě chyby. Kolem r. 700 se tato latina stává naprosto chaotickou<sup>12</sup>

<sup>11</sup> Hyperurbanismus je chybný tvar, vzniklý ze snahy mluvčího nebo častěji pisatele vyhnout se vulgarismům či vůbec nespisovným prvkům jazyka a vyjadřovat se korektně a kultivovaně („hyperkorekce“). Výmluvným příkladem tohoto jevu je užívání digrafu *-ae-* a jeho záměna s prostým *-e-*. Výslovnost tohoto vokálu se měnila (uzavřené „e“ se přestávalo od prostého „e“ lišit), a proto i v zápisech nacházíme „que“ místo „quae“, „eternus“ místo „aeternus“. Na druhé straně však v důsledku puristických snah čteme hyperurbanismy „diae“ místo „die“, „aei“ místo „ei“, „aemitto“ místo „emitto“ apod.

<sup>12</sup> Můžeme si o tom udělat představu četbou Kroniky tzv. Fredegara, zde uvedme několik příkladů: „Vidi“ = vitae, „caus“ = quos, „abis“ = habes, „diligio“ = delego, „si“ může znamenat se, si, sed i sit. Směšuje se „a“, „ab“, „ad“. Minus je psáno „minus“, rota „roda“, ripa „riba“ atd.

a nemohla už dost dobře sloužit jako kulturní a zejména úřední řeč ve velkém království, jakým říše franká byla. Začala se pociťovat potřeba reformy a jediným reálným prostředkem k pozvednutí jazykové úrovně byl návrat ke studiu gramatiky a literatury antické latiny a reorganizace školství. Bylo zjištěno, že první náznaky těchto snah se projevují, a to zřetelně v několika etapách, jež ukazují na programové úsilí, v listinách Pippina Krátkého. Snad byl tedy již on iniciátorem velké reformy, již provedl a dovršil jeho syn a nástupce Karel Veliký v průběhu proslulého kulturněhistorického fenoménu, známého jako karolinská renesance.

### 3. Hispánie

Pyrenejský poloostrov byl důležitou kulturní oblastí již v 1. a 2. stol. n.l. Pocházely odtud významné osobnosti římské literatury (Seneca, Lucanus, Martialis, Columella, Quintilianus). Ve 4. stol. byli v Hispánii činní přední křesťanští básníci Iuvenus a Prudentius. V letech 415–711 byla Hispánie pod vládou *Visigotů*, ale stejně jako Itálie si i ona udržela románský charakter. R. 587 přestoupil vizigotský král ke katolicismu (Visigoti byli ariáni) a to umožnilo splývání romanizovaného obyvatelstva s gótskými okupanty. Doba byla příznivá kulturnímu rozkvětu: vzkvétaly školy v Toledu, Saragosse a Seville, byli činní vynikající autoři (biskupové *Isidor ze Sevilly*, *Braulio ze Saragossy*, *Eugenius*, *Idelfonsus a Julianus z Toleda*).

O vývoji mluveného jazyka v Hispánii jsme informováni méně než o situaci v Galii a v Itálii, v literárních dokumentech se setkáváme vesměs s velmi korektním jazykem. Můžeme předpokládat podobný vývoj, jaký známe ze sousedních romanizovaných oblastí.

R. 711 vtrhli do Hispánie *Arabové* a vizigotské království vyvrátili. Ačkoli se kulturní situace v zemi změnila, nedošlo díky přechozímu kulturnímu rozkvětu za Vizigótů, (díky dobré organizaci církevních škol a dědictví autorů 7. stol., zvláště *Isidora*) k výraznému úpadku. Latinská literární kultura dále žije v mozarabských hymnech (viz v kap. XIII), v kordóbském učeném okruhu v 9. stol. (*Eulogius*, *Paulus Alvarus*), z Hispánie přichází na dvůr Karla Velikého theolog a básník vizigotského původu *Theodulf Orléanský*.

### 4. Afrika

Severní Afrika tvořila v době císaře Augusta souvislý pás římských provincií. Ve 2. stol. n.l. byla Afrika podobně jako jiné římské provincie zachváčena pocitem afrického nacionalismu, který se projevuje především u *Apuleia* a později u *Augustina*. Kromě *Augustina*, který se narodil v Kartágu a byl biskupem v *Hippo Regius*, kde také zemřel, pocházeli z Afriky mezi latinskými autory

křesťanského starověku Tertullianus (160–220), Lactantius (+ 325–330), Cyprianus (+ 258), Arnobius (3.– 4. stol.). Ze světských autorů pocházeli z Afriky kromě Apuleia (+ 180) rétor Fronto (+ 166), vychovatel císaře Marka Aurelia, a později Martianus Capella (4./5.stol). Výrazně zde rozkvetla literární činnost v době vandalské nadvlády: *Vandalové*, vedeni svým králem Genserichem, vtrhli do sev. Afriky po r. 410, konečnou nadvládu nad římskými provinciemi získali r. 439, kdy dobyli Kartágo a učinili je hlavním městem své říše, jejich panství trvalo do r. 534. V této době byla Afrika bohatá na básníky (lyrik Dracontius a epik Corippus, další autoři příležitostných veršů a epigramů. Tato tvorba je sebrána v tzv. *Anthologia Latina*).<sup>13</sup> – R. 533 byla Afrika dobyta byzantským vojevůdcem Belisarem a stala se provincií (exarchátem) byzantské říše. R. 670 zaútočili na Afriku Arabové, 698 se zmocnili Kartága, což pro bývalou římskou provincii znamenalo konec latinské civilizace.

## 5. Irsko a Británie

Situace na britských ostrovech byla odlišná od stavu v pevninské Evropě (popř. v sev. Africe), kde mohla být řeč o romanizovaných územích. V Irsku a v keltských nebo germanizovaných částech Británie byla latina cizím prvkem, takže dost dobře nemohla splývat s mateřským jazykem obyvatelstva.

Od počátku tak tomu bylo v Irsku, které nikdy nebylo římskou provincií, Irové žili ve svých vlastních tradicích a užívali keltského jazyka. Snad již dříve než v 5.stol. působili v Irsku byzantští misionáři, běžně se však soudí, že se do Irska dostalo křesťanství z Británie, a to prostřednictvím *sv. Patrika, který z Británie pocházel*. Žil přibližně v letech 385–461, byl podle legendy unesen piráty a prodán v Irsku do otroctví, uprchl, zdržoval se v Itálii a v Galii a posléze se stal se misionářem Irů. Nástrojem šíření a upevňování křesťanství zde byly početné kláštery, které Irsku zjednaly pověst „*insula sanctorum et doctorum*“.<sup>14</sup> – V 6. stol. navázal s irskou církví styky Řím a tak sem pronikla latinská vzdělanost. Irská církev se těšila značné samostatnosti a irští mniši, ve středověku zvaní Skotové (Schoti), si získali velkou zásluhu v šíření křesťanství (těmto misijním cestám říkali „*peregrinatio pro Christo*“) a latinské kultury u Anglosasů a společně s nimi pak o pokřesťení německých kmenů na pevnině (*Columbanus* + 615, který působil ve Francii, kde založil např. kláštery Luxo-

<sup>13</sup> Luxorius, Flavius Felix, Florentinus, Pentadius, Hosidius Geta, Reposianus aj. *Anthologia Latina* je nejlépe dochována v kodexu ze 7.–8. stol., který objevil francouzský filolog 17. stol. Claude de Saumaise („*codex Salmasianus*“).

<sup>14</sup> Označení „*sancti*“ zde zřejmě naráží na asketickou zbožnost irských mnichů, o níž konstatuje Le Goff, že byla blízká byzantské askesi (Kultura středověké Evropy, str. 135), „*doctores*“ vypovídá o učitelském a misionářském zanícení Irů.

vium – *Luxeuil a Fontaine*, poté v Lombardii klášter *Bobbio*, jeho žák *Gallus*, po němž dostal jméno později založený *svatohavelský klášter*).

Křesťanství přineslo Irům potřebu znát latinsky. Jazyková výuka zde byla omezena svým účelem – šlo o výchovu kněží a mnichů, kteří měli studovat bibli a křesťanskou latinskou literaturu a naučit se latinské liturgii. K tomu účelu stačila elementární znalost gramatiky a slovní zásoby a nebylo třeba zabývat se antickými literárními texty. V zemi bez latinské tradice se také takováto potřeba necítila. Nejstarší latinské texty, napsané v Irsku, mají proto rysy, latině cizí, a mají spíše školský než literární charakter. Kontinentální autoři měli již ve svých romanizovaných mateřštinách dosti bohatý latinský slovník, pro Iry byla ale latinská slova zcela cizí, významu každého se museli učit a úplně jim unikala hlubší sémantická funkce a stylistické možnosti latinských výrazů. Tak ke konci 6. stol. najdeme v irských textech např. slovo „*prosator*“ (místo *creator*); neologismy jako „*fatimen*“ (– prohlášení, vyznání od *fateor*) nebo *praesagmen* (místo „*praesagium*“, předtucha, od *praesagio*), větší množství grécismů a hebraismů, jejichž výskyt ovšem rozhodně neznamená znalost řečtiny nebo dokonce hebrejštiny. (O irských hymnech jako speciální národní odrůdě tohoto žánru viz v kapitole XIII.)

V samotné Británii, ačkoli byla starou římskou kolonií, byla po stránce jazykové situace podobná. Když odtud na počátku 5. stol. stáhli Římané své legie, které na jižní část ostrova vnikaly v době od Caesara do vlády císaře Claudia, nebyla romanizace ještě dovršena. Britové byli římskou misí od 3. stol. zčásti i christianizováni. Britové se objevují v latinské literatuře kolem r. 400 snad oním Pelagiem, proti němuž Augustin a Jeroným vystupovali jako proti kacíři, rozhodně však Patrickem. Ten ovšem nebyl spisovatelem, to, co od něj máme dochováno (listy a zápisy jeho výroků) souvisí bezprostředně s jeho misionářskou a biskupskou činností. Germánské kmeny Anglů, Sasů a Jutů, které vtrhly do země, vyvrátily v I. polovině 6. století centra britského obyvatelstva, zatlačovaly domorodou keltskou (britskou) civilizaci stále dál na jihozápad, přibližně do oblasti záp. Walesu, nebo směrem k jihu až do pevninské Bretaně, a ostrov germanizovaly.<sup>15</sup> V malých královstvích na východě ostrova našly zbytky původní civilizace útočiště v několika keltských kláštrech, kde bylo zřejmě vyučování organizováno podobně jako v Irsku. Po anglosaském vpádu byla celá země rychle znovu christianizována a znovu získávána pro civilizaci dvojí cestou: Za prvé to bylo působení mnichů, přicházejících z Irska. Ti zde založili v 7. stol. několik klášterů. Jedním z nejdůležitějších byl klášter Iona, který založil Ir Columba Starší (+597) na ostrově Hy ve Skotsku. Ještě větší význam mělo prostřednictvím římských misionářů. Nová římská misie v Británii začala tím, že sem r. 596/7 poslal papež Řehoř Veliký benediktinského

<sup>15</sup> Dobyť Británie Anglosasy vylíčil jeho očitý svědek, kronikář Gildas Sapiens, ve spise „*De excidio et conquestu Britanniae*“ (před r. 547).



*mnicha Augustina* (stal se pak prvním biskupem v Canterbury). Z této misie vycházejí hlavní nositelé anglosaské kultury 8. století – básník *Aldhelm* z *Malmesbury*, historik a theolog *Beda Venerabilis* (Ctihodný) a *Alcuin*, s nímž se setkáváme jako s jednou z hlavních postav na dvoře Karla Velikého.

V době, kdy byla kontinentální Evropa ponořena do zmatků barbarských nájzdů a stěhování národů, pomohly Irsko a Británie udržet kontinuitu latinské kultury a vzdělanosti, a to dvojnásobně: Jednak se na britských ostrovech díky zvláštnímu vývoji udržela latinská vzdělanost na solidní úrovni, čehož mohl využít Karel Veliký – bez nadsázky můžeme říci, že by bez ostrovanů nebyla možná reforma, k níž došlo v karolinské renesanci. Irští a anglosaští misionáři pro ni na kontinentě vytvořili kulturní zázemí a mnozí ostrované i přímo působili na dvoře Karla Velikého. Za druhé patří iroskotským misiím zásluha, že za jejich „peregrinatio pro Christo“ vznikají v západní Evropě kláštery, které se pak svými skriptorii, v nichž se opisovaly antické texty, rozhodující měrou zasloužily o přežití antického literárního dědictví.

Stejně jako Irsko měla i Anglosaská Británie své misionáře: mimořádně vynikl snad největší misionář středověku Anglosas *Bonifacius* (vl. jménem *Wynfrith*, asi 675–754), sv. Bonifác, apoštol Německa, s jehož jménem souvisí založení kláštera ve *Fuldě* (744), který se stal střediskem latinské a křesťanské kultury v Německu a v němž brzy vznikla důležitá škola s největší knihovnou své doby.

Z fuldského kláštera vzešli první velcí mužové středověkého Německa, *Einhard* (+840), o němž uslyšíme dále jako o významném představiteli karolinské renesance a tzv. Praeceptor Germaniae (Učitel Německa) – (*H*)*Rabanus Maurus* (784–856).

## 6. Od karolinské po tzv. ottonskou renesanci

### A) KARLOVA KULTURNÍ OBNOVA

Název „renesance“, běžně užívaný pro tuto kulturní epochu, je poněkud zavádějící v tom, že budí dojem, jako by se v 9. stol. jednalo především o oživení antického starověku a profánní literatury. Skutečně mělo studium antických autorů větší úlohu než dříve a pro dochování literárního a kulturního dědictví antiky má karolinská doba rozhodující význam. Ale to, co se tehdy událo v duchovním životě, nebylo návratem a navázáním na antiku, a už vůbec nemůže být řeč o sekularizaci, zesvětšení, kultury. Antika zde nebyla primární, protože návrat k ní se dal nikoli pro ni samu (tak tomu bylo později v tzv. renesančním humanismu), nýbrž pro účelovou obnovu latinského jazyka, antičtí autoři se nestudovali kvůli své vlastní hodnotě: sečtenost v nich měla usnadnit přístup k biblickým a patristickým textům. (Tak aspoň zněla oficiální zdůvod-

nění formálního studia antických autorů – jedno z nich čteme v Karlově oběžníku „*Epistula de litteris colendis*“). Spisy antických autorů byly formálními vzory, skutečnými autoritami zůstávala bible a křesťanský starověk. Karolinská vzdělanost byla tedy veskrze křesťanská, plně duchovně orientovaná, i když se na ní podíleli i laikové. Navázalo se zde na vývoj bezprostředně předcházející doby, byla zde snaha překonat její nedostatky a pozvednout úroveň vzdělanosti (viz výše v této kapitole, odd.2),<sup>16</sup> bylo však možno navazovat i na literární (opisovačské) snahy, v té době již dozrálé v prostředí mnoha starších benediktinských klášterů (viz dále v kap. XIV).

Rysy, charakteristické pro karolinskou renesanci:

#### 1) Zásadní úloha zahraničních učenců (a učitelů) na franckém dvoře.

Přes zmíněné kulturní a obrodné náběhy předcházející doby nebylo domácí prostředí dostatečným zázemím, z jakého by bylo možno vyjít při šíření dobré znalosti latiny a při snaze o celkové povznesení kulturní úrovně. Karel proto povolal na svůj dvůr jako učitele významné osobnosti především z Itálie a z britských ostrovů,<sup>17</sup> kde se – na každém z těchto míst specifickým způsobem (viz výše v této kapitole) – udržela vcelku dobrá znalost latinského jazyka a literární tradice. Z Itálie to byl gramatik *Petr z Pisy* (+ před 799), který přišel do Cách již jako starý muž a stal se panovníkovým osobním preceptorem latiny, jeho krajan básník a theolog *Paulinus z Aquileje* (+ 802), všestranný učenec z benediktinského kláštera na Monte Cassino *Paulus Diaconus* (+ 797–799), autor slavné „*Historia Langobardorum*“, nejnadšenějším apoštolem Karlových kulturních snah byl všestranně literárně činný anglosaský mnich *Alcuin* (735–804), theolog a vynikající básník, reformátor franckého školství (vedl nejen dvorskou školu na Karlově dvoře, ale byl zároveň opatem kláštera sv. Martina v Toursu, v němž organizoval školu podle vzoru biskupské školy v Yorku), autor řady didaktických spisů, zabývajících se jednotlivými disciplínami trivie.<sup>18</sup> Po Alcuinově smrti se stal hlavním císařovým poradcem *Theodulf z Orléansu* (asi 760–821), Vizigot ze Španělska, theolog a básník. Teprve ve druhé

<sup>16</sup> Tuto souvislost s předchozím vývojem zdůrazňuje silněji moderní medievistika: viz např. J. Le Goff, *Kultura středověké Evropy*, str. 141, který se odvolává na P. Riché („*karolinská renesance byla jen výsledkem řady malých renesancí, které se objevily v Corbie, u Sv. Martina v Tours, v Sankt-Gallen, ve Fuldě, v Bobbiu, v Yorku, v Pavii, v Římě*“).

<sup>17</sup> O působení těchto osobností na Karlově dvoře podává zprávu Einhard ve 25. a 26. kapitole „*Vita Caroli Magni*“.

<sup>18</sup> Kromě jednotlivých učebnic trivie je důležitý Alcuinův úvod do studia, „*Disputatio de vera philosophia*“, krátký dialog mezi učitelem a žákem o základních otázkách studia a vědy. Podává jádro Alcuinova vzdělávacího programu. Alcuin zde stejně jako Augustinus v „*De doctrina christiana*“ a stejně jako Cassiodorus v „*Institutiones*“ požaduje studium světských autorů antiky za účelem lepšího proniknutí do biblického textu, ale také „*propter se ipsam appetendam esse scientiam*“. Toto dílko stojí pod vlivem Boethiovy „*De consolatione philosophiae*“, což je důležité i proto, že Alcuin jako první středověký autor navazuje na Boethia.

generaci byli v kulturních snahách činní těmito učiteli vychovaní Frankové, především Karlův životopisec *Einhard* (Eginhard, 770–840), vychovaný ve fuldském klášteře.

## 2) Spojení Karlova dvora s klášteři ve výuce i ve vědecké práci.

U Alcuina, Paulina z Aquileje i u Einharda jsme viděli, že byli činní jak na Karlově dvoře, tak v benediktinských klášteřích, v nichž byli vychováni a v nichž se jim dostalo vzdělání. Karlovým záměrem bylo vybudovat v říši síť klášterních škol, které se pak staly základnami vyučování i vědecké práce. – O něco mladším Einhardovým vrstevníkem byl *Hrabanus Maurus*, který byl mnichem a pak opatem fuldského klášteře a učinil z něj středisko vzdělanosti. Zasloužil se tak o rozšíření karolinské renesance na východ francké říše. Jeho žák, rovněž student a pak opat fuldského klášteře *Lupus de Ferrières* (asi 805–862), byl vyhraněným představitelem humanistických snah nikoli ve smyslu intelektuální učené hry, nýbrž ve smyslu kritické filologické práce s texty klasiků.

## 3) Panovníkova osobní účast.

Král především vytvořil politické předpoklady pro úspěch své kulturní reformy, ale také se v ní osobně se zaujetím angažoval. Podle Einhardova svědectví zůstal Karel sám po celý život polovzdělcem. Uměl latinsky, ovládal řeč intelektuálů natolik, že se mohl zúčastnit učených rozhovorů. Číst uměl, nikdy se ale nenaučil psát, ale byl na kulturních a duchovních věcech velmi silně zainteresován. Dokázal najít pravé poradce, naslouchal jim a poskytoval jim platnou oporu.

Karel se snažil pozvednout úroveň vzdělání nejprve směrnicemi, jež vyjadřovaly minimální požadavky, vztahující se na celou říši. Formulovány byly v r. 789 textem *Admonitio generalis*, kde mezi jinými vnitropolitickými nařízeními čteme též návod k vzdělávání kléru, ještě výmluvnější je *Epistula de litteris colendis* z r. 800, v níž se mluví především o studiu v klášteřích a o vzdělávání světského kléru.

Učencům, kteří na dvoře v Cáchách (Aquisgranum) žili, byly svěřovány zvláštní úřady, jiní se nezávisle věnovali svým studijním zájmům a učitelské činnosti. Obvyklé označení „*Academia*“ pro úzký kroužek vzdělců kolem panovníka není správné – vzniklo až v 18. století špatným pochopením Alcuinovy poznámky, ve které spíše žertem a ironicky označuje své kolegy „*academici*“. Nevíme nic ani o pravidelných schůzkách této skupinky. Nejpozději od Alcuinova příchodu do Cáh měl každý člen tohoto učeného kroužku biblický nebo antický pseudonym: Flaccus, Homerus, Naso, Pindarus, Menalacas, Damoetas, Samuel, Beseleel aj. – král sám byl „David“.

K důležitým zařízením dvora patřila škola, *schola palatii*, s. *palatina*. Vznikla, jak jsem již několikrát upozornila, dříve, a sloužila původně ke vzdělávání písařů nebo notářů ve službách francké kanceláře. Za Karla Velikého byla tato škola reorganizována a měla se stát vzorem pro všechny školy v říši. Ne-

sloužila ale výhradně vyučování, pěstovalo se na ní bádání v disciplínách trivlia a quadrvia.

## B) DŮSLEDKY KAROLINSKÉ RENESANCE

Snahy na Karlově dvoře rozhodujícím dílem přispěly k nápravě ortografie a výslovnosti latiny, konfuse tzv. merovejské latiny z největší části zmizela:

1) Vytvořila se znovu literární latina, která se na jedné straně bude v ústech středověkých uživatelů – kleriků (příslušníků inteligence) dále rozvíjet, na druhé straně je v ní od této doby zakódována konzervativní tendence, což v budoucnu způsobí neustálou oscilaci charakteru středověké latiny mezi jazykem mluveným a literárním.

2) Na pozadí očištěné latiny se stalo zřejmým, že de facto přestala existovat vulgární latina. Mluvíci vzali na vědomí, že jazyk, jímž mluví, už není latina. Na různých územích se stávají dorozumivacím jazykovým prostředkem nově vzniklé románské jazyky.

## C) KULTURNÍ KRIZE NA PŘELOMU 9. A 10. STOLETÍ

Konec 9. a počátek 10. století, kdy vzala zasvě říše Karlových dědiců, přinesl západní Evropě úpadek („*saeculum obscurum*“). Mnohé klášteře, v nichž se v Karlově době soustřeďoval kulturní a literární život, byly vypleněny a opuštěny a s nimi bylo zničeno i mnoho kulturních pokladů (např. klášter Monte Cassino byl víc než půl století zcela opuštěn).

Literární život v této době takřka ustává. Jedním z posledních spisovatelů, u nichž doznívá literatura Karlova období, je kronikář *Regino* (+ 915), opat klášteře v Prümü a poté klášteře sv. Martina v Trevíru. Po jeho smrti až do doby prvního císaře saské dynastie Otty I. Velikého (obnovení císařství r. 962) nemáme v dějinách literatury západní a střední Evropy žádné významné literární dílo.

## D) OTTONSKÁ RENESANCE

Východní byzantská říše si naproti tomu uchovala dědictví antické civilizace. Za vlády císaře Konstantina Porfyrogenéta (+ 959) zde dokonce došlo k obnovení antické vysoké školy. Bylo příznačné, že se byzantský císař Nikéforos rozpakoval provdat svou dceru Theofanó za syna císaře Oty I., který neuměl ani latinsky a číst se naučil až v dospělosti. Jeho syn a vnuk, Otto II. a Otto III., byli již literárně vzdělaní, patrně právě zásluhou byzantské princezny Theofanó, manželky Otty II. a matky Otty III.<sup>19</sup>

<sup>19</sup> Zčásti i tradicemi byzantské kultury si můžeme vysvětlit skutečnost, že se v Čechách 10. století rozvíjí literární tvorba (latinské písemnictví tu navazuje na staroslověnské), a že čeští panovníci mají literární vzdělání. Svědectví legend máme v tom ohledu o sv. Václavu, ale totéž lze předpokládat i pro jeho bratra Boleslava I. a pak i pro Boleslava II. O pol-

Obnova literatury v západní Evropě se začíná kolem r. 960 a má patrně souvislost s novým rozmachem hospodářského a kulturního života, který vyvrcholil korunovací císaře Otty I. Velikého r. 962. Tento nový rozmach bývá nazýván ottonskou renesancí. Za Otty Velikého došlo kromě navázání styků s Byzancí také ke kulturním kontaktům mezi Německem a Itálií a na sever od Alp jsou opět přenášena antická díla, znovu se opisují a slouží za vzor současné literární tvorby. Celé hnutí je (na rozdíl od ostatních středověkých návratů k antice) orientováno na východ, k literatuře řecké a byzantské. V nové literární produkci mají převahu kronikářské práce, letopisy a zejména legendy.

Z historiků této doby uvedeme Itala biskupa *Liutpranda z Kremony*, obdivovatele politiky Otty I. jako obnovitele císařství. V Německu sepisuje pokračování Reginonovy kroniky (viz výše) biskup *Adalbert z Magdeburgu*, příznivec a kmotr sv. Vojtěcha. Sas *Widukind* líčí ve svých „Res gestae Saxonicae“ zejména činy Jindřicha Ptáčníka a Otty I. – Zvláštním zjevem nejen této doby, ale ve vývoji středolatinšské literatury vůbec, je jeptiška kláštera v saském Gandersheimu (*H)rosvitha* (viz kap. XIII), která sepsala latinou, blížíci se antické normě, částečně zachované „Carmen de gestibus Oddonis imperatoris“ a „De primordiis coenobii Gandersheimensis“ (obojí v dakt. hexametrech). Nejvíce se ale proslavila šesti dramatickými skladbami v rýmované próze, napodobujícími římského komediografa 2. stol. př.n.l. Terentia. – Ještě výrazněji reprezentuje v této době antickou tradici *Gerbert z Remeše* (z *Aurillacu*, + 1003, vlivem Otty III. se stal jako Silvestr II. papežem). Byl to snad nejvzdělanější muž své doby, proslavil se díly z oblasti matematiky a astronomie. Obdivoval mistry latinské prózy a snažil se přiblížit se jim, dbal o opisování, šíření a školské užívání klasických textů.

#### Literatura ke kap. XI:

*P. Riché, Éducation et culture dans l'occident barbare (VI<sup>e</sup>– VIII<sup>e</sup> siècles), Paris 1973 (3. vyd., 1. vyd. 1962)*

*P. Courcelle, Histoire littéraire des grandes invasions germanique, Paris 1948*

*Zur Bedeutung und Rolle des Islam beim Übergang vom Altertum zum Mittelalter, Darmstadt 1968*

*F. Tauer, Svět islámu. Jeho dějiny a kultura. Praha 1984*

*J. Fontaine, Isidore de Séville et la culture classique l'Espagne wisigothique, I–II, Paris 1959*

*další literatura k jednotlivým autorům a k jejich jazyku in: F. Brunhölzl, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I, K. Langosch, Lateinisches Mittelalter (viz kap. VI)*

---

ském knížeti Měškovi čteme – opět v legendě, že četl knihy latinské, řecké (!) i slovanské. Snad i to je ohlasem českého kulturního působení (kněžna Doubravka).

#### karolinská renesance:

*Karl der Grosse. Lebenswerk und Nachleben. 1–4 + Registerband, hrsgg. von W. Braunfels, Düsseldorf 1965, zvl. Bd. II, Das Geistige Leben, hrsgg. von B. Bischof.*

*J. Nechutová, Humanismus před humanismem, Studia Comeniana et Historica 20, 1990, č. 41, str. 24–28.*

*další lit. viz F. Brunhölzl, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I, 545*

## XII. Otazníky nad latinou – jazykem středověku

### 1. Charakter středověké latiny

Stále znovu se latinská medievistika vrací k otázce, jaký je vlastně charakter a funce středověké latiny.<sup>20</sup> Tento problém lze zjednodušit na otázku: je středověká latina jazykem živým nebo mrtvým?

Jazykový fenomén, jímž se zde zabýváme, má jistě jeden výrazný rys mrtvého jazyka – středověká latina není pro nikoho mateřským jazykem a není také dorozumivací řečí omezeného etnika, každý uživatel se jí musel učit. Na druhé straně však latina ve středověku sloužila k běžnému dorozumívání, neboť ze středověkého universalismu vyplývalo i všeobecné užívání jednoho mezinárodního jazyka. Již v úvodní kapitole a ve výkladu o slovnících jsme viděli, že středověká latina není jednotná, nýbrž se proměňuje s časem, místem, i s úrovní a autorským rázem jednotlivých uživatelů. V dorozumivací funkci bylo ovšem užití latiny omezeno na středověké „kleriky“ – tj. vzdělance, inteligenci, jejichž centry byly jednak (a zejména v raném středověku) kláštery, jednak univerzity. „Clerici“ se latinsky dorozumívali jak o svých odborných a studijních záležitostech, tak o věcech denního života. Je zřejmé, že obojí se vyvíjelo: každodenní praktická realita byla jiná ve 12. století než v antice a její předměty a děje bylo nutno pojmenovávat, studentský život měl své zvláštnosti, v různých zemích a v různých dobách středověku mluvili kněží, právníci nebo lékaři často o velmi odlišných skutečnostech, a to latinsky. Nejinak se vyvíjel také obsah vědy a odborných studijních předmětů: např. s nástupem aristotelismu ve 12. století musela být dosti podstatně rozšířena a pozměněna filosofická a theologická odborná terminologie, příchod Arabů do Evropy po dobytí Konstantinopole dal impulsy rozvoji medicíny. Má tedy středověká latina také a především charakter živého jazyka v tom smyslu, že se v ústech mluvčích a u svých literárních uživatelů přirozeně vyvíjí. (S touto její vlastností souvisí její odlišnost od latiny renesančního humanismu, která se pak v 15. a 16. století od mluvené latiny – i když také nikoli zcela definitivně a s plným úspěchem – odtrhla a stala se tak jazykem opravdu mrtvým, a to navzdory všem konzervačním snahám a právě díky jim.) Naši medievisté obecně přijímají definici Ch. Mohrmannové, která označila středověkou latinu za jazyk „*rei publicae clericorum*“, za dorozumivací jazyk středověkých intelektuálů.

S probranou otázkou přirozeně souvisí problém vztahu středověké latiny k národním jazykům. Naposledy se jím podrobněji zabýval K. Langosch,<sup>21</sup>

<sup>20</sup> Přehled o této diskusi, jak probíhala do 60. let 20. stol., podává A. Vidmanová, K některým otázkám středolatinšské filologie, LF 1963, str. 140–148

který považuje za oprávněné a výstižné označovat středověkou latinu oproti národním – mateřským jazykům jako *řeč otcovskou – Vatersprache*. Je tím vyjádřena skutečnost, že latina nebyla ve středověku pro nikoho mateřštinou a zároveň i to, že sloužila jako dorozumivací nástroj intelektuálního světa, světa tehdy výlučně mužského.

Za druhé si položíme otázku: Existuje gramatika středověké latiny? K. Langosch (ve svém již uvedeném úvodu „Lateinisches Mittelalter“, str. 52) považuje za nejvýznamnější důsledek mládí středolatinšské filologie skutečnost, že dosud nebyly shromážděny hláskové a morfologické formy ani syntaktické zvláštnosti, neboť ještě ani zdaleka nebyly prostudovány jazykové zvláštnosti ani těch nejdůležitějších autorů a literárních období. Domnívá se tedy ve shodě s většinou latinských medievistů posledních dvou generací, že ze středověkých literárních textů je možno středolatinšský gramatický systém vyabstrahovat.<sup>22</sup> Konečné převládnutí tohoto názoru se jeví v nových nábězích středolatinšské filologie k pokusům o vystižení gramatické normy, obecně platné pro celý středověk.<sup>23</sup>

Z existence či neexistence obecně platné gramatické normy plyne otázka třetí: je středověká latina jednotným jazykovým jevem nebo je rozrůzněná podle národnostní příslušnosti svých uživatelů? (Připomeňme úsilí vytvořit slovník středověké latiny, nového Du Cange, ale zároveň cestu, již moderní lexikografie k tomuto cíli směřuje – excerpci, prováděnou v každé účastnické zemi samostatně! – kap. IV.)

K jednotné tvářnosti napomáhaly středověké latině 1) její dvě první konstitutivní složky (kap. X), tj. její návaznost na klasickou latinu a vliv křesťanské latiny, a 2) působení univerzálně vybudovaného (tataž povinná četba klasiků, tytéž učebnice latinské gramatiky), vzdělávacího systému, k diferenciaci vedlo živé působení vulgární latiny a později vliv národních jazyků.

Můžeme tedy mluvit<sup>24</sup> o dualismu středověké latiny

- 1) jako o oscilaci mezi snahou o klasickou normu na straně jedné a na straně druhé přirozeným sklonem užívat latiny jako živého dorozumivacího jazyka
- 2) nebo jako o oscilaci mezi autoritou klasické normy a autoritou biblického jazyka, tj. latiny křesťanské.

<sup>21</sup> Europas Latein des Mittelalters (Wesen und Wirkung – Essays und Quellen), Darmstadt 1990, kap. 2. – Die Vatersprache (str. 1–15)

<sup>22</sup> L. Traube na počátku našeho století byl ještě jednoznačně opačného názoru – jeho i další názory viz v citované stati A. Vidmanové.

<sup>23</sup> Taková snaha je zřejmá z publikace „Mittelalters Philologie“, Darmstadt 1975 (viz seznam lit.).

<sup>24</sup> S Ch. Mohrmannovou, Le dualisme de la latinité médiévale, Revue des études Latines 1952, str. 330 (nově in: Latin vulgaire, Latin des Chrétiens, Latin médiéval, viz lit. ke kap. X) a s G. Cremaschim, Guida allo studio, str. 105

Stejně jako v předchozí otázce se ale i zde v poslední době většina odborníků vyslovuje pro jednotný charakter středověké latiny, neboť se domnívá, že národní a kmenové odlišnosti středověkého latinského jazyka mají spíše jen charakter deformací a nevytvářejí zvláštní jazyk ani mluvnici. Gramatika nám u středověkého anonymního literárního výtvaru většinou národnost autora odhalit nepomůže. (Výrazněji se mohla národní příslušnost – ovšem písaře, nikoli autora! – projevit v pravopise, který odráží výslovnost latiny v různých uživatelských zemích.)

\*\*\*\*\*

Sám středověk se zabýval latinskou gramatikou, která byla v rámci sedmi svobodných umění jednou z disciplín tzv. trivía. Viděli jsme již, že učebnicemi gramatikami byly středověkým studentům pozdně antické výtvary, Donatovy příručky „Ars minor“ a „Ars maior“ a Priscianova „Institutio grammatica“ (viz závěr kap. IX). Později vznikají gramatické učebnice středověkých autorů:<sup>25</sup> tak kolem r. 1190 skládá *Alexander de Villa Dei* „Doctrinale“, veršovaný výklad latinské gramatiky pro pokročilejší žáky. Také didaktická báseň „*Graecismus*“ Eberharda z Béhune (+ cca 1210) je ve své druhé části učebnicí latinské gramatiky.<sup>26</sup>

## 2. Odchytky středověké latiny od klasické normy,

s nimiž se v textech nejčastěji setkáváme a jež činí začátečnickým problémy, rozdělme na odchytky v hláskosloví (a v důsledku toho v grafice), v morfologii, v syntaxi a v lexiku. Chronologicky bude tento výklad navazovat na změny, o nichž byla řeč v kap. IX.

<sup>25</sup> Středověké gramatické teorie mívaly souvislost se sémantikou a s logikou. Tomuto jejímu aspektu věnují pozornost i současné lingvistické teorie a studie z filosofie jazyka, např. R.H. Robbins, *Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe with particular Reference to Modern Linguistic Doctrine*, London 1951. – H. Roos, *Die „Modi significandi“ des Martinus de Dacia, Forschungen zur Geschichte der Sprachlogik im Mittelalter in: Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters 37,2, Münster 1952.* – J. Pinborg, *Logik und Semantik im Mittelalter. Ein Überblick*, Stuttgart-Bad Cannstatt 1972

<sup>26</sup> Zdánilivě zavádějící titul skladby, „*Graecismus*“, je odvozen z toho, že její první část pojednává o rétorických ozdobách, o jménech hvězd a Múz a o významech ř e c k ý c h slov.

## A) PRAVOPIS

Naznačila jsem již, že zde uváděné odchylky platí pouze rámcově a podléhají změnám času i místa. Pro pravopis v této souvislosti platí, že u studia každého textu musíme brát v úvahu dobu a území, kdy a kde zápis daného textu vznikl. Jen tak si budeme moci vysvětlit výskyt nebo větší či menší frekvenci některých ortografických jevů. Obecně můžeme říci, že bližší klasické normě zůstává ve středověku pravopis latiny v Británii a Irsku, v oblastech slovanských i germánských, zatímco v románských zemích podléhají pisatelé více mluvenému jazyku, který je zde s latinou příbuzný.

Hlavním činitelem, který zde působí, je *výslovnost*. Ve středověku se latina téměř v každé evropské zemi vyslovovala jinak, jak poznáváme právě z ortografie, ale také z funkce jednotlivých souhlásek v rýmovaných verších. Tak se objevují např. tyto jednoslabičné rýmy nebo asonance: *vivere – domini, discipuli – propere, viribus – miseros, vinculo – paradisum*, z čehož vidíme, že se hlásky *e, i* a *o, u* vyslovovaly stejně nebo aspoň velmi podobně (viz dále výčet vzájemných záměn těchto vokálů v jednotlivých slovech). Se stejným jevem se setkáváme u konsonant (souhlásek), kde podle jejich funkce v rýmech zjišťujeme, že se shodně vyslovovaly např. *c(k)* a *q*, nebo *c(k)* a *ch* (rýmy jako *antiquus – inimicus, decor – moechor*). Takovéto jevy mají obecnější platnost, zatímco např. pravopisná záměna *v–f* odráží výslovnost germánskou nebo anglosaskou a z větší části je omezena pouze na zápisy, vziklé v těchto oblastech.<sup>27</sup>

- Nejčastěji, obecně rozšířené a nejvýraznější jsou tyto pravopisné změny:
- změna *ae, oe* v prosté *e* a naopak (hyperurbanismem, viz pozn. 1 kap. XI.):  
*nove* místo *novae*, *equus* místo *aequus* (stejný, spravedlivý), *cepi* místo *coepi* a naopak *aequus* místo *equus* (kůň), *aeccllesia* místo *ecclesia*
  - spirantní *–ti–* bývá psáno jako *–ci–* a (zřídka, hyperurbanismem) naopak: *milicia, precium, zcela běžně tocius* (!), *Gretia* místo *Grecia*
  - náslovné (na začátku slova nebo na začátku druhé části komposit, složených slov) *–h* mizí nebo se naopak objevuje nenáležitě (kolísalo již v klasické době):  
*arundo – harundo* (rákos), *arena – harena* (písek), *umerus – humerus* (rameno), *abundare – habundare* (oplývat, přetékat), *ostium – hostium* (brána)  
(pozor na časté vzájemné zaměňování frekventovaných slov *ora – hora, ortus – hortus*!)  
(vzácněji v postavení uprostřed slova: *vehit – veit*)

<sup>27</sup> Jaký význam má takové zjištění, můžeme ukázat na příkladu z českých středověkých literárních dějin: např. záměna *f–v* napoví, že daný bohemikální (tj. obsahující výtvar české proveniencí) rukopis byl napsán německy mluvícím písařem a může se tak jednat o dílo, které se šířilo z Čech i v německém prostředí.

- v kompositech: *prohemium* místo *prooemium* (předmluva), *abominatio* místo *abominatio* (ohavnost), a naopak *exortor* místo *exhortor* (vybízím)
- dochází ke ztrátě nebo naopak nadužívání aspirace (u aspirovaných, tj. ve výslovnosti opatřených fonémem *-h-*, hlásek *ph, th, ch*):  
*spera* místo *sphaera*, *teologus* místo *theologus*, *pulcer* místo *pulcher*, *Cristus* místo *Christus* a naopak *Phitagoras*, *thaurus* (býk), *choruscus* (zářivý)
  - vzájemná záměna *i/y*: *vyrgo*, *sydera*, *phylosophus*, *ymmo*, *yrago* a naopak ve slovech řeckého původu, např. *hipocrisis*, *martir*
  - vzájemná záměna *ci/tt*: *micto* místo *mitto*, *amittus* místo *amictus* (oděv)
  - vzájemná záměna *ph/f* (neznalost řeckého nebo latinského původu slova):  
*prophanus* místo *profanus*, *nephas* místo *nefas*, *phelix* místo *felix* a naopak *filosofus* místo *philosophus*
  - vzájemná záměna *c/q*: *quottidie* – *cottidie*, *quum* – *cum* a naopak *secuntur* – *sequuntur*
  - vzájemná záměna *o/u*: *consoles*, *mondus* a naopak *nundum* (již vulgárnělatinská tendence, uplatňující se v klasické době – méně časté v bohemikálních textech)
  - záměna *i/e*: *olium*, *lancia*
  - vzájemná záměna *w/v/u*: *lingua*, *ligwa*, *ewangelium*, *euangelium* i *evangelium*
  - změna *au* v *o* nebo *a*: *ascultare* místo *auscultare* (naslouchat), *otumnus* místo *autumnus* (podzim) (tendence vulgární latiny již v antice)
  - kolísá výslovnost a tím grafika *znělého a neznělého d-t* na konci slova:  
*set* – *sed*, *capud* – *caput*, *aput* – *apud*, *ad* – *at*, *adque* – *atque*
  - uprostřed slov *mihí* a *nihil* se *-h-* mění v *-ch-*: *michi*, *nichil*
  - ve skupinách souhlásek *-mn-*, *-mt-*, *ms-* se (usnadnění výslovnosti) vsouvá *-p-*: *sompnus*, *dampnum*, *ydemptitas*, *hiemps*, též na švu komposit, např. *verumptamen*
  - zjednodušují se obtížnější skupiny souhlásek:  
*sc* v *c* nebo v *c* – *ceptrum*, *septrum* místo *sceptrum*  
*ps* v *s* – *salmus* místo *psalmus*
  - před skupinou *-gn* se objevuje další *-n-*, např. *pungnare* místo *pugnare*
  - jindy se naopak vypouští *-n-*, např. *ligwa*
  - jednoduché souhlásky se zdvojují nebo naopak: *ilico* místo *illico* (ihned), *litera* místo *littera* a naopak *apostolus* místo *apostolus*
  - skupina *dia* se již v pozdní antice zaměňuje skupinou *za*: *zabolus* (*diabolus*), *zaconus* (*diaconus*)

Pro změny pravopisu a někdy i lexikální podoby slova mají dále význam, i když většinou opět prostřednictvím výslovnosti, také změny ve slovním přízvuku:

- působením pevného přízvuku na začátku slova došlo k tzv. rekompozici, reterminaci:

*inarmis* místo *inermis* (bezbranný), *conspargo* místo *conspargo* (kropím)

- následkem reterminace pak vznikly disimilované tvary, jako *communis* místo *communis*, *conlatio* místo *collatio*, *adspergo* místo *aspergo* apod.
- trojslabičná slova s přízvukem na první slabice často podléhají synkopě:  
*dominus* dá *domnus*, *domina/donna*, *solidus/soldus* (na příkladě slova *valide/valde* vidíme, že jde opět o starší vulgárnělatinskou tendenci)

## B) MORFOLOGIE

deklinace (substantiva, adjektiva, zájmena)

- změny rodu (původně tendence vulgární latiny): *vinus* místo *vinum*, *frons* *serenus*
- změny čísla: –klasická pluralia tantum (pomnožná) jako *arma*, *moenia*, *divitiae*, *reliquiae* se vyskytují i singularně (*divitia*, *reliquia*)  
–plurál neuter se chápe jako sg. feminina: *biblia*, – *ae* místo *biblia*, –*orum*, *chronica*, *ae* místo *chronica*, –*orum*  
–klasický singular přechází do pl.: *caeli*, –*orum* místo *caelum*, i
- podvojnost skloňování: *diaconus*, –*i* i *diacon*, –*is*, *altare*, *is* i *altarium*, –*ii* (tuto tendenci známe již z klas. latiny – *materia* i *materies* apod. – jde o přechod od neproduktivních deklinačních typů k produktivnějším, tj. k 1. a 2. dekl.)
- zájmenné tvary: – *illo*, *nullo* místo *illi*, *nulli*  
– *hii* místo *hi*, *hiis* místo *his*

stupňování adjektiv a adverbii

- rozšiřuje se *opisné stupňování* pomocí *plus*, *magis*, *maxime*
- pravidelné stupňování místo nepravidelného: *bonissimus* místo *optimus*
- stupňuje se pomocí předložek: *praepulcher*, *permaximus*

tvoření adverbii

- směšují se oba způsoby pravidelného tvoření od adjektiv – (klas. –*e* u 1. a 2. dekl., –*ter* nebo –*iter* u 3. dekl.): *brevē* místo *breviter*, *pleniter* místo *plene*
- o vzniku adverbálních spřežek viz kap. IX, 1.C

slovesa (velmi příbuzné změnám již vulgárnělatinským, viz kap. IX, 1.C)

- změny konjugace: *fugat* místo *fugit*, *exiebam* místo *exibam*, *cadere* místo *cadere*, někdy jen v perf. kmeni – *linqui* místo *liqui*, *iuvavi* místo *iuvi*
- deponence sloves kolísá: *mirares* místo *mirareris*, *patiebat* místo *patiebatur* a naopak *lacrimari* místo *lacrimare*
- infinitiv *fore* místo *esse*
- časté užití opisných tvarů: *dicturus sum* místo *dicam*, *dicens sum* místo *dico*, *dictum habeo* místo *dixi*
- o rekonpozici (opisném čas. v perfektním kmeni) a
- o funkci *abl. gerundia* viz výše, kap. IX, 1. C
- gerundivum se stupňuje, superlativ má základ part. praes. act: *amandus* – *amantissimus*, *reverendus* – *reverentissimus* (ale i *reverendissimus*)
- složeniny (často s kumulací předpon) mají stejný význam jako základní sloveso: *placeo* – *complaceo*, *operor* – *cooperor*, *invenio* – *adinvenio*, *transeo* – *pertranseo*
- neosobních sloves se užívá jako osobních: *paenitemus*, *pudeo*, *pigeam* aj.

### C) SYNTAX

#### P á d o s l o v í :

Ve středověké latině nacházíme řadu pádoslovných odchylek od normy klasické latiny. Strecker–Palmer (str. 66, viz zde kap. III pozn. 16), uvádějí tyto výrazné případy: *condignus avorum*, *eruditus legis divinae*, *gloriatur iniuriarum*, *ovans rumoris*, *fraudare promissorum*, *licentia abire*, *licentia ad abeundum*, *plenus de argento*, *iubere alicui*, *vetare alicui*, *Deus adiuvá michi*, *misere-re-re nobis*, *participabit Christo*, *sequentes abbati*, *deductus imperatori*, *quaere-re aliquem*, *petere aliquem*, *carere aliquem*, *nocere aliquem*, *indigebat suffragium*, *scriptoria studebat*, *uti librum*, *fungi magistratum*, *frui privilegium*, *excessit vitam*, *profectus Italiam*.

#### V ý z n a m d r u h ů s l o v :

##### Zájmena

- záměny významu zájmen *is*, *hic*, *ille*, *iste*, *idem*, *ipse*. Zvlášt' nápadně se prosazuje užívání zájmena *ipse* ve funkcích všech těchto zájmen
- ukazovací zájmena *ille* a *iste* klesají na význam členu
- místo ukazovacích zájmen se užívá participií: *praesens*, *dictus*, *praedictus*, *infrascriptus*, *suprascriptus*, stejně tak *dictus*, *memoratus* a jejich obdobné složeniny, *praefatus*.  
(Zde si připomeňme častou diplomatickou formuli „*per praesentes*“, „*tenore praesentium*“, jejíž plné znění bylo „*per praesentes litteras*“, „*tenore praesentium litterarum*“ = touto listinou, zněním této listiny.)

- *zvratného* osobního i přivlastňovacího zájmena se přestává užívat pouze ve vztahu ke 3. os. a k podmětu (viz kap. IX, 1. C)
- zájmena *přivlastňovací* bývají nahrazována výrazem *proprius* (*manu propria*, *oculis propriis*)
- u *zájmenných adjektiv* dochází k významoslovným změnám: *toti* místo *omnes*, *totus* (pův. „celý“) místo *omnis* (ve význ. „každý“), *tanti* místo *tot* (ve význ. „tolik“), *quanti* místo *quot* (ve význ. „kolik“)
- *souvztažné dvojice*: *unus* – *alter* místo *alter* – *alter*. *Alter* místo *alius*, *quis* místo *uter* (ve význ. „který z obou“)

##### Adjektiva

- zaměňuje se význam stupňů: *melior de omnibus*
- místo klasických vazeb komparativu („*maior patre*“ nebo „*m. quam pater*“) a superlativu („*maximus omnium*“, „*m. ex omnibus*“, „*m. inter suos*“) se užívá jiných vazeb, např.: *maior tibi*, *maior a te*, *humilior omni creaturae*, *dulcius ab hac voce*, *de omnibus meliores*

##### Adverbia

- často jsou spojována s předložkami (utvoří-li pak jedno slovo, spřežku, jde již o morfologický jev, viz výše v morfologii a kap. IX, 1. C) – *a longe*, *de foris*, *ab ante*, *de post* aj.
- změny významu: *modo* (klas. nedávno, právě) místo *nunc*, *satis* místo *nimis*, *satis* i *nimis* místo *magnopere*

##### Slovesa

- významy časů se nerozlišují tak přísně jako v klasické latině
- participium praes. může znamenat i předčasnost, místo part. praes. se užívá ablativum gerundia (viz kap. IX, 1. C)
- častější než v klasické latině je užití infinitivů: v předložkových pádech – *pro posse*, *pro nosse*, *ad suum velle* místo gen. gerundia – *occasio habere*, *licentia abire*
- hojně užití opisných konjugací (i s hlediska klas. latiny nekorektními tvary, např. *laudatus fuerit*, *l. fuerat* apod., – viz výše kap. IX, 1. C)
- užití způsobu (indikativ, konjunktiv) nebývá v hlavních ani ve vedlejších větách normativně závazné (viz dále o spojkách)
- odchylné vazby sloves viz dále

##### Spojky

- slučovací: ve slučovacím významu se objevuje *vel*, *sed*, *simul*, *pariter*, *at*, *ale* i *nam*, *namque*, *enim*, *etenim*, *vero*, *quin*, *nihilominus*
- důvodové spojky *quod*, *quia*, *quoniam* bývají nahrazovány spojkami *eoquod*, *quatenus* (*quatinus*)
- vedle spojky *quod* („že“) ve větách podstatných se stále častěji objevují *quia* a *quoniam* (zejm. v podstatných větách, nahrazujících infinitivní vazby) – srv. o křesťanské latině v kap. X.

- časové: *dum* místo *cum* a naopak, *mox ubi*, *mox ut*, *statim ubi* místo *postquam* (*posteaquam*)
- tázací částice *ne*, *nonne* bývají nahrazovány spojkou *si*: *interrogo*, *si venias* místo *interrogo*, *veniasne*

#### D) SLOVNÍ ZÁSOBA

Viděli jsme již (kap. IX, 1.A), že ve srovnání s klasickou latinou je slovní fond středověké latiny obohacen o lexikon pozdní latiny vulgární a křesťanské.

Z vulgární latiny (viz též kap. IX, 1.A,a) pocházejí např. výrazy *bucca* (=os, srv. it. bocca, franc. bouche), *caballus* (=equus, srv. it. cavallo, cavaliere, franc. cheval, chevalier, mezinár. kavalerie, ale i čes. kobyly), *testa* (=caput, srv. franc. tête) aj. – Vulgárnělatinského původu je středověká záliba ve zdobnělích – *auricula*, *puellula*.

Z křesťanské latiny (viz též kap. IX, 1.A,c)

přešla do latiny středověké slova řeckého a hebrejského původu (*gehenna*, *anathema*, *baptisma*, *eucharistia*); mají zde původ změny významů u klasických výrazů, např. *confessio* (=zpověď, vyznání), *communio* (=přijímání), *virtus* (=zážrak).

Stejným mechanismem nabyly ve feudálním a rytířském prostředí nového významu výrazy jako *comes* (hrabě), *dux*, *princeps* (vévoda, kníže), *miles* (rytíř), *civitas* (město) a další.

Z národních jazyků převzala středověká latina překvapivé množství výrazů:

**g e r m á n s k ý** původ mají např. *bannus* (klatba), *bannire* (dát do klatby), *baro* (pán), *feudum*, *feudalis* (léno, lenní), *burgravius* („purkrabí“), *guerra* (psáno též *gerra*, *gwerra*, *gvera* – válka)

**k e l t s k ý** původ má výraz *cerevisia* (pivo – výraz se dostal do latiny již v antice)

**s l o v a n s k é h o** původu je např. *berna*, *bernalis* (berně, daň, berní) nebo *robot*, *robotare*.

nová vlna tvoření (učebných a literárních) slov od 12. stol.: období vrcholného středověku přineslo potřebu nových výrazů, rozvojem jednak filosofie (scholastika), jednak beletrie (působí zde vliv návratu k antice v tzv. humanismu 12.stol., viz kap.XIV). Nejvýraznější tendence ve tvoření slov:

– široké užití složenin, např. *s almi-*, *alti-*, *celsi-*, *cuncti-*, *docti-*, *dulci-*, *melli-*, *multi-* (např. *multiformis*, *multimodus*, *omnicreator*, *cunctipotens*, *altisonus*, *mellifluus*, *dulcisonus*)

– u substantiv je produktivní slovtvorný suffix *-mentum* (odpovídá suffixu *-men*, který měl v klasické latině větší frekvenci): *conamentum*, *clinamentum*, *paramentum*

– slovesa se hojně tvoří od substantiv (denominativa) pův. řecký suffixem *-izo*, *-izare*. *neronizare*, *paulizare*, *tantalizare*

– personifikace, vzniklá z historické, literární, mythologické nebo historické metonymie: *Philomena* (=slavík), *Brunellus* (=osel, místo „asinus“). – Přívlastky jako *Altitonans*, *Tonans* se stávají (vlivem antické literatury) synonymem výrazu „Deus“.

– filosofická terminologie si žádá nových výrazů, především substantiv a adjektiv: *ens*, *essentia*, *quidditas*, *individualitas*, *quodlibetalis*, *communicativus*, *qualitativus*. Pro adjektiva je produktivní suffix *-bilis*: *disponibilis*, *emptibilis* aj.

#### Literatura ke kap. XII:

O. Prinz, *Zur sprachlichen Entwicklung des Mittellateins*, in: *Handelingen van het XIIe Filologencongres*, 1963

*Mittellateinische Philologie. Beiträge zur Erforschung der mittelalterlichen Latinität. Herausgegeben von A. Önefors. Darmstadt 1975. Srv. rec. A. Vidmanová, LF 1977, str. 187*

K. Svoboda, *La grammaire latine depuis le moyen âge jusqu'au commencement du XIX<sup>e</sup> siècle*, REL 3, 1925, str. 69–77

F. Kerlouégan, *Grammairiens latins du moyen âge*, REL 56, 1978, 85–89

A. Vidmanová, *K výslovnosti a grafice středověké latiny v Čechách*, in: *Laborinthus* (viz výše), str. 28–35 (pův. LF 92, 1969, str. 294–300)



### XIII. Latinská literatura ve vrcholném středověku

Výklad o středolatinšské literatuře jsme přerušili s koncem jedenácté kapitoly, kde jsme mluvili o tom, jak se středolatinšský jazyk i literatura konstituovaly v tzv. karolinské renesanci. Poté co jsme v minulé kapitole charakterizovali středověkou latinu jako jazyk, zbývá povědět, jaké jsou všeobecně zvláštní rysy středověké latinské literatury. Nejprve konstatujme, že kvantum literárních textů, jež nás ze středověku došly, tvoří asi desetinásobek dochovaného antického latinského písemnictví. Literární produkce byla po celý středověk latinská naprostou převahou. Dále je třeba vzít v úvahu zvláštní rysy středověkého písemnictví, které platí nejen pro latinskou produkci, ale i pro výtvoř v národních jazycích (anonymita, specifický vztah k literárnímu vlastnictví, odlišný charakter „literárního života“, jiná proporce mezi „beletrií“ a „odbornou literaturou“, rukopisné šíření a tudíž jiné tempo komunikace a zároveň nesporná nadnárodní univerzálnost středověké literární produkce, jiný typ i kvantita literárního publika atd.).

Další výklad rozdělíme nejprve podle dvou hlavních žánrových oblastí. Budeme mluvit napřed o *poesii*, poté o *próze*. Průběžně si budeme všimati, že zde existují nové, ve středověku vzniklé literární žánry, antické literatuře neznámé.

Poesii dále rozdělíme nejprve podle prozodických znaků (*rytmus*, *metrum*), pak na *poesii duchovní* a *poesii světskou*, poté pojednáme o středověkých metrikách a o příručkách poetiky. – Rovněž odstavce o próze přinesou poučení o středověkých teoriích (rétoriky, artes dictaminis).

Závěr kapitoly podá stručnou informaci o *počátcích latinské literatury v českých zemích*.

#### POESIE

##### I. Prosodie

Středověká poesie se vyznačuje zvláštní situací v prosodii:

Ve shodě s vývojem latinského přízvuku se těžiště básnické tvorby ve středověku přenáší k přízvukné prosodii, ale vzhledem k silnému vlivu antické tradice skládá mnoho básníků v časomíře nebo se o to aspoň snaží. Na rozdíl od antického básnictví patří ke středověké poesii rým. Tak můžeme středověké latinské básnické projevy rozdělit do tří skupin:

- a) **poesie metrická (časoměrná)**, která s větší nebo menší přesností nápodoby dovedněji nebo méně dovedně zachovává pravidla antické metriky
- b) **poesie rytmická**, tj. přízvukná a rýmovaná
- c) **poesie rytmometrická**, tj. metrická poesie po antickém způsobu, ale opatřená po středověkém způsobu rýmem

##### ad a: metrická poesie

Snaží se o formální nápodobu tvorby antických latinských básníků. Napodobují se především ty metrické útvary, které nejspíše odpovídaly literárnímu vkusu středověku a nebyly přitom příliš obtížné, zejména daktylský hexametr a elegické distichon. Poměrně časté je užití sápfického verše v různých kombinacích, především v sápfické strofě. U některých básníků se vyskytnou i iambické verše nebo alkajská strofa, pro ještě náročnější byly vzorem všechny lyrické rozměry, jichž užil Boethius.

Pravidla antické prozodie se celkem zachovávala, nedostatek citu pro kvantitu však působil, že často jde spíše jen o snahu napodobit antické metrum. Nejčastější jsou chyby v měření *přirozených dělek*:

- libovolné je měření délek řeckých výrazů nebo přejatých slov řeckého původu
- vulgárnělatinského původu je prodlužování předposledních slabik, např. *mulieris, filiulus*

– „ae“, „oe“ psané jako –e– bývá měřeno krátce

– koncové –o– bývá krátké v abl. ger. – *laudando*

v l. os. sg. ind. praes. act. – *laudo*

v imper. 2 – *laudato*

u adverbii typu *immo*

– koncové –o bývá dlouhé ve výrazech *ego, duo, modo*

– koncové –i bývá dlouhé ve spojce *nisi*

– koncové –a bývá krátké v adverbii *antea, postea*

– genitivní zájmené –ius je měřeno obojetně

– rekonpozicí vznikají délky typu *duodécim, adérit, retúlit, innó cens*

Méně časté je porušování pravidel o *poziční délce*:

– samohláska před skupinou „*muta cum liquida*“ (skupina, skládající se z ražené souhlásky, za níž následuje souhláska plynná, tedy: *pr, br, pl, bl, tr, dr, tl, dl, cr, gr, cl, gl*), již mohli starověcí básníci měřit na obojí způsob (obojetná slabika, syllaba anceps), bývá u středověkých veršovců dlouhá

– souhláska –h, která měla ve starověku slabou výslovnost a netvořila tudíž pozici, ve středověku pozici tvoří

– Středověký autor zachází volněji s *elizí*, s *hiátem*, častější jsou

– *synizese* (synizese je stahování samohlásek uvnitř slova, které může nastat, je-li první z těchto samohlásek –e–, –i– nebo –u–. Tato první samohláska pak ztrácí svou slabičnou platnost a vyslovuje se souhláskově (*aureis, eorum, quia, quattuor*).<sup>28</sup>

<sup>28</sup> Spíše k hláskoslovným jevům lze počítat hojnější výskyt *synkopy* ve středolatinšských básnických textech, např. *diablus, disciplus*. – V karolinské době byly oblíbeny verše s *imesi*, zvané „*versus disrupti*“, např.: „*Hic theo fert palmam cunctis perpulcra logia*“.

Větší nebo i menší nahromadění takovýchto odchylek od zásad latinského metrického (časoměrného) veršování způsobilo, že šlo spíše o snahu dané metrum imitovat než o důslednou nápodobu. Vezmeme-li nejběžněji přejímaný metrický útvar, daktylský hexametr, konstatujme, že středověký básník, který jej chtěl užít, sice neznal antické předpisy o jeho výstavbě, ale měl jej dobře odposlouchán. Proto se snažil především vyhovět akustické stránce verše jako celku bez ohledu na skutečnou délku té které slabiky. Výsledkem byl v případě daktylského hexametru verš o šesti iktech s hexametrickým spádem, tj. se slovy, jež lze číst dvouslabičně (nápodoba spondeje) a trojslabičně (daktyl). Tuto celkovou imitaci spádu verše a jen zdánlivou nápodobu jeho náležitě výstavby označil W. Meyer<sup>29</sup> jako „*Scheinprosodie*“, zdánlivou prosodii (toto označení se vžilo jako technický termín). Extrémním případem je situace, kdy skladatel básně prostě nebral v úvahu (neboť je necítil) přirozené délky – všechny slabiky kromě pozičně dlouhých bral jako krátké.

W. Meyer uvádí tyto příklady zdánlivých hexametřů z Commodiana (3.–5. stol.):

*Séd persevérantiá tartari torménta formída.*

*Júdicem fúturúm timé perdéntem iniquos.*

*Qui paenitúissé malá perpetráta probántur.*

*Iám paene médiétás ánnórum sex milibus íbat.*

*Nón natus ánte patrém moritúr ibí neque dolóres.*

*Úno voló tituló tangeré librum Déuterónómum.*

#### ad b: rytmická poesie

Vzhledem k tomu, že tato poesie odpovídá přirozenému vývoji, má pro další vývoj literatury evropských národů v latině i v národních jazycích mnohem větší význam než středověké časoměrné básnictví, které odpovídalo estetickým a konzervativním snahám intelektuálů. Hlavní znaky rytmické poesie, *přízvuk* a *rým*, spolu těsně souvisejí. Samo slovo „*rým*“ pochází z řeckého, latinou převzatého výrazu „*rhythmos*“ (ve středověké latině mívalo slovo různé varianty, které daly vznik slovu „*rým*“: *rhythmus* – *rigmus*, *rismus* – *rimus* = *rým*), které původně označovalo přízvučný verš v protikladu k časoměrnému a bylo pak přeneseno na charakteristický rys těchto veršů, na jejich zvukově shodné zakončení.

Přízvučně se začalo veršovat na konci starověku, kdy v latině docházelo ke změně přízvuku (srov. kap. IX,2).<sup>30</sup> Není zcela jasné, z jakého důvodu v

<sup>29</sup> Anfang und Ursprung der rhythmischen Dichtung, Gesammelte Abhandlungen II, 28. – Srv. D. Norberg, Introduction à l'étude de la versification latine médiévale, 10nn.

<sup>30</sup> W. Meyer (Anfang und Ursprung der rhythmischen Dichtung, stejně i v Ludus de Antichristo, Über die Lateinische Rhythmen, Gesammelte Abhandlungen I) pojmenovává ztrátu pevného místa slovního přízvuku v latinských verších „Taktweschsel“ (= „Verschiebung der betonten Silbe“, starší označení „Schwebende Betonung“).

latinském básnictví vystřídal přízvuk časoměru: někteří se domnívají, že šlo o latině vlastní změnu přízvuku, jiní, že ve chvíli, kdy zeslábl řecký vliv na latinskou kulturu, zbavila se latina i časoměry jakožto řeckého importu, další tvrdí, že přízvuchá prozodie včetně rýmu jsou semitského původu (teorie dost rozšířená ale dnes již překonaná) a že souvisí s příchodem křesťanství.<sup>31</sup>

Základními prvky rytmické poesie jsou vedle rýmu pouze *počet slabik* ve verši a *slovní přízvuk*. Ten se uplatňuje zejména v kadencích na konci verše (klausule), zatímco před kadencí je rytmus verše irelevantní. Proto byl pro přízvuchnou poesii zaveden schématický popis přízvuchného verše pouze určením počtu jeho slabik a charakteristikou jeho klausule. Každá slabika je označena křížkem („x“), klausule mají tato označení:

o – oxytonon, slovo s přízvukem na poslední slabice (xx)

p = paroxytonon, slovo s přízvukem na předposlední slabice (xx)

pp = proparoxytonon, slovo s přízvukem na třetí slabice od konce (xxx)

Např. tzv. „*vagantský verš*“, jímž psal svou poesii Archipoeta a další skladatelé lyrických básní světského obsahu, tzv. *žakovské poesie* (viz dále) lze tímto způsobem popsat takto:

xxxxxxx / xxxxxx – 7pp + 6p

(rozvedení šifry: verš o sedmi slabikách před caesurou s přízvukem na třetí slabice od konce a o šesti slabikách za caesurou s přízvukem na předposlední slabice):

„*Estuans intrinsecus / ira vehementi*“

Na tomto příkladu dále vidíme, že delší verše může dělit *caesura*, *přerývka*. Kdybychom pokračovali v ukázce z Archipoetovy „*Zpovědi*“ (*Confessio Archipoetae*) dále, viděli bychom, že se verše někdy řadí stroficky, tj. po několika verších do celku, zvaného *strofa* (4 *vagantské* verše tak tvoří celek, zvaný „*vagantská strofa*“).

O *rýmu* budeme obšírněji mluvit u prózy, neboť ač se rým objevuje v poesii až v pozdním starověku a raném středověku, není teprve výtvořem těchto dob – v antické klasické próze byl běžnou ozdobou. Rým se v básnických výtvořech křesťanského starověku a raného novověku omezoval nejprve na poslední slabiku, často šlo o rým gramatický. Zcela dostačující ozdobou, chápanou jako rým, byla i asonance.<sup>32</sup> Na druhé straně se ve středověku setkáváme

<sup>31</sup> Názor o semitském vlivu vyslovil W. Meyer, Anfang und Ursprung der rhythmischen Dichtung, 140. Dříve se domníval G. Paris, že rytmická poesie je jen chybná poesie metrická, zkažená v ústech těch, kteří už v latině ani v řečtině neměli smysl pro přirozené délky. – Že je situace složitější, ukazuje a nové teorie zaznamenává i sám propracovává D. Norberg v uvedené práci (např. str. 91).

<sup>32</sup> Často můžeme z takto nedokonalého rýmu, rozeznáme-li jej vůbec, usuzovat na tendence ve výslovnosti: nacházíme rýmy a asonance jako *viribus-miseros*, *vivere-Domini*, *Christi-estis*, *fides-crudelis*. O výslovnosti souhlásek vypovídají např. rýmy *antiquus-amicus*, *moechor-decor*, *missum-ipsium* (viz výše v kap. XII).

se zvláště vypělým uměním hledaných rýmů – původní rým, spojující mezi sebou dva verše, se rozšiřuje na tzv. rým tirádový (stejným rýmem je spojeno více po sobě následujících veršů), vyskytují se rozličné figury rýmu (rým sdružený, obkročný, střídavý).

#### ad c: rytmo–metrická poesie

Jak bylo řečeno, rozumí se pod tímto označením kombinace obou předchozích typů: nápodoba antického rozměru, nejčastěji daktylského hexametru nebo elegického disticha, je opatřena rýmy. Mezi jejich typy, popsané W. Meyerem,<sup>33</sup> se vyskytují nejčastěji tzv. *versus leonini*, leoninské verše,<sup>34</sup> u nichž se rýmují slabiky před caesurou se závěrečnými slabikami verše, např.:

„*Nam ihi iam dicta / bis dicere non placet ista*“ (Cosmas)

nebo známý verš středověkého úsloví

„*Curia Romana / non pascit oves sine lana*“

Dále se běžněji vyskytují

*versus caudati*, verše s ocáskem, u nichž se rýmují závěrečné slabiky dvou veršů:

„*Predictus dominus Przibislaus cum senisset*

*atque suas natas ex more viris sociasset...*“ (Kronika Kláštera Žďárského)

*versus collaterales* – ve dvou za sebou jdoucích verších hexametru nebo elegického disticha se rýmují navzájem slabiky před caesurou a další rým mají závěrečné slabiky veršů:

„*Pauca loqui cupio / laudando Dei genitricem,*

*ipsam namque scio / reddere posse vicem.*“

*versus unisoni* – tirádový rým slabik před caesurami i v závěru veršů:

„*Fili mi care, / tibi que dixi, memorare,*

*noli tardare / quantocius hec operare.*“ (Kronika Kláštera Žďárského)

*versus cruciferi* – s chiastickým rýmem:

„*Angelico verbo / castus tuus intumet alvus,*

*ut fieret salvus / homo tentus ab hoste superbo.*“<sup>35</sup>

## 2. Duchovní poesie

Ve středolatinšské duchovní poesii se nejvýrazněji uplatňují dva hlavní žánry – *hymnus* a *sekvence*, k níž se dluží *tropus*. Svým způsobem sem patří

<sup>33</sup> Radewin's *Gedicht über Theophilus und die Arten des gereimten Hexameter*, *Gesammelte Abhandlungen I*, str. 59–135

<sup>34</sup> Byly tak nazvány středověkými teoretiky asi ve 12. stol. podle papeže Lva Velikého (+461).

<sup>35</sup> Ukázky veršů čtených pozpátku („retrogradi“, „recurrentes“): „*Roma tibi subito motibus ibit amor*“ – „*sator Arepo tenet opera rotas*“ – „*Otto oro relever non relever oro Otto*“ – „*Otto tenet mappam madidam mappam tenet Otto*“.

i středověké duchovní *dramatické útvary*, které se vyvinuly právě z tropu. Nejstarší z těchto žánrů je

**hymnus:**

Prvním známým autorem hymnů na křesťanském západě je *Ambrosius Mediolanensis* (z Milána, sv. Ambrož, cca 340–397), ač je v zavádění kostelního zpěvu, patrně po východním vzoru, jeho předchůdcem Hilarius z Poitiers. Ambrož měl jako autor hymnů tak velikou autoritu, že mu tradice připsala mnoho cizích výtvarů, jejichž autory neznáme. (Máme celou sbírku pseudoambrožovských hymnů, tzv. „Ambrosiaster“.) S vysokou pravděpodobností se udává jeho autorství u hymnů: „*Deus, creator omnium*“, „*Aeterne rerum conditor*“, „*Iam surgit hora tertia*“, „*Veni, redemptor gentium*“, resp. i „*Splendor paternae gloriae*“ a „*Aeterna Christi munera*“. – Další autoři skládali sice své hymny v tzv. ambrosiánské strofě, tj. v útvaru o čtyřech iambických osmislabičných verších, který pro hymnus převládá a stal se jeho běžnou podobou, ale pěstovali i různé jiné lyrické rozměry. Po Ambrosiovi jmenujme největšího básníka křesťanského starověku, jímž byl Aurelius Prudentius Clemens (cca 348–405). V polovině 5. stol. píše Sedulius, v jehož hymnech se už objevuje rým, ve starověkém básnictví nepřipustný (i když o něj tento autor ještě neusiluje, zjevně se mu nevyhýbá). Posledním antickým křesťanským básníkem nebo také prvním básníkem středověku je Venantius Fortunatus (+ po r. 600), jehož některé hymny jsou dodnes součástí katolické liturgie („*Pange, lingua, gloriosius*“<sup>36</sup> nebo „*Vexilla regis prodeunt*“). Také Hrabanus Maurus byl autorem hymnů, složených různými rozměry. Z nich nejznámější, rovněž dodnes užívané a přeložené do mnoha národních jazyků jsou svatodušní „*Veni, sancte Spiritus*“ a „*Veni, creator Spiritus*“.

V hymnické tvorbě se vyvinula ve dvou oblastech středověkého světa zvláštní národní odrůda latinského hymnu – jsou to nejprve tzv. **mozarabské hymny**. Ve Španělsku se nejpozději od konce 6. stol. vyvíjela vlastní liturgie, nezávislá na liturgii římské. Bývá označována jako „starošpanělská“, někdy jako „gotická“, nejběžněji „mozarabská“. „Mozarabi“ bylo polatinštělé označení křesťanů, žijících pod arabskou vládou. – Druhým případem jsou hymny irské, které se vyznačují zvláštní, poněkud bizarní, dikcí (viz výše kap. XI). Podle jména známe jako jejich skladatele *Columbu Staršího* (+597), dále víme o irském „*Liber hymnorum*“ ze 2. pol. 7. století a o „*Antifonári z Bangoru*“

<sup>36</sup> Venantiův hymnus velikonoční hymnus k oslavě kříže „*Pange, lingua*“, nemá ambrosiánský rozměr a je pozoruhodný i tím, že jeho incipit (=počáteční slova, začátek textu) převzal Tomáš Akvinský pro svůj hymnus o božím těle. (Venantius: *Pange, lingua, gloriosius / proelium certaminis / et super crucis tropaeo / dic triumphum nobilem / quomodo redemptor orbis / immolatus vicerit / – Tomáš: Pange, lingua, gloriosius / corporis mysterium / sanguisque pretiosi / quem in mundi pretium / fructus ventris generosi / rex effudit gentium*). (Srovnáním obou skladeb se stane názorným také rozdíl mezi typickými tvůrky duchovní poesie raného a vrcholného středověku.)

(*Antiphonarium Benchorensis*) z konce 7. stol. Tyto hymny jsou skládány přízvukně či ještě spíše se jejich prozodie řídí jen počtem slabik. Mají bohaté rýmy a mnoho aliterací, čímž vykazují rysy, které jsou později vlastní duchovním skladbám vrcholného středověku.

Další období více přála rozvoji nového útvaru, sekvence. Ve vrcholném středověku pak oba žánry, jak uvidíme, splývají.

sekvence:

Gregoriánský zpěv, hudební složka raně středověké liturgie (jméno má po liturgické reformě papeže Řehoře Velikého v 6. stol.), se vyznačuje množstvím koloraturních, tj. zdobných<sup>37</sup> partií: znamená to, že jednomu tónu neodpovídá vždy jedna slabika textu, naopak, jednotlivé segmenty textu jsou od sebe při tomto zpěvu značně vzdáleny. Zrodila se proto, nejdříve snad ve Francii, myšlenka doplnit k těmto „volným“ melodiím text. Básníci a hudebníci tedy užívali nové slovní výplně, modulované podle tradičního mešního nápěvu. Sekvence vznikla tímto způsobem při využití koloraturních partií zpěvu „aleluja“, což je část tzv. „graduale“, textu, vkládaného mezi čtení (či zpěv) epištoly a čtení evangelia. Výraz „sekvence“ je zřejmě odvozen ze slovesa „sequi“ – následovat, neboť zpěv sekvence následoval po „aleluja“. Toto „aleluja“ se při mši zpívalo jako responsorium, tj. zazpíval je nejprve sólista (resp. kněz) a pak je opakoval chór s prodlouženou koncovou samohláskou – její koloraturní zvuk se nazýval „jubilus“ (= jásavý tón). Koloraturní bohatství jubilu bylo pak podloženo novým textem, v němž každému tónu odpovídala jedna slabika. Důležité je, že sekvence byly zpočátku označovány jako „prosa“ (oproti hymnu, který nesl označení „versus“ – verše), neboť skutečně měly prozaický charakter: nemohly být nijak pravidelně utvářeny, neboť se musely podřizovat rozměru dané melodie. Jediná pravidelnost spočívala v tom, že tyto melodie a s nimi jejich nové texty byly zpívány vždy dvakrát po sobě (knězem a sborem nebo dvěma odpovídajícími si sbory – responsorium) a proto musely mít vždy dva a dva úseky stejný počet kól a slabik. Strofy se tedy vždy po dvou navzájem shodují, tyto dvojice však už neodpovídají dvojicím dalším, neboť každá dvojice vznikla jako verbální vyplnění jiné melodie. Tuto formu sekvence můžeme pozorovat např. na vánoční sekvenci Notkera Balbula :

1a Natus ante saecula  
Dei filius,  
invisibilis,  
interminus,

1 b Per quem fit machina  
coeli et terrae,  
maris et in his  
degentium,

<sup>37</sup> Výraz „koloratura“ má původ v latinském slově „color“, které neznámá pouze „barva“, ale – už ve starověku – také „ozdoba“, zvl. ozdoba řečnická nebo básnická, stylový znak, ba i styl sám. V tomto případě jde o zdobné prvky hudební.

2a per quem dies  
et horae labant  
et se iterum  
reciprocant.

2b quem angeli  
in arce poli  
voce consona  
semper canunt.

3a Hic corpus  
assumpserat fragile  
sine labe  
originalis criminis  
de carne Mariae Virginis,  
quo primi parentis culpam  
Evaeque lasciviam  
tergeret.

3b Hoc praesens  
diecula loquitur  
praelucida,  
adaucta longitudine,  
quod sol verus radio sui  
luminis vetustas mundi  
depulerit genitus  
tenebras.

Svatohavelský mnich *Notker Balbulus* (asi 840–912) bývá považován za prvního tvůrce tohoto typu sekvence (jeho sbírka nese titul „Liber ymnorum“), jenž byl právě popsán a jenž znamená první vývojové stadium tohoto útvaru. Druhou epochu reprezentuje velikonoční sekvence saského básníka *Wipona* (*Wipo*, + cca 1050) s incipitem „Victimae paschali“, rovněž dodnes liturgicky užívaná i v překladech do národních jazyků: jednotlivé verše většinou vykazují shodné rytmické zakončení a autor zjevně usiluje, aspoň na některých místech, o rýmy.

V posledním, třetím stadiu sekvence, dochází k vyrovnání s formou hymnu, takže (kromě jeho původního umístění v liturgii) můžeme těžko určit, zda byl výtvar, který máme před sebou, zamýšlen jako hymnus nebo jako sekvence. Božítělová skladba *Tomáše Akvinského* (cca 1225–1274) „Lauda, Sion, Salvatore“ prozrazuje charakter sekvence: rytmem se sice blíží útvaru, později nazvanému „strofa Stabat Mater“, třetí dvojstrofa ale tomuto schématu neodpovídá. Plně mu vyhovuje teprve rytmická struktura svatodušní sekvence *Adama od sv. Viktora* (cca 1112–1192) „Qui procedis ab utroque“. O Adamovi platí, že byl tvůrcem klasické strofické formy sekvence, již později zvláště zpopularizovala slavná „Stabat Mater“, připisovaná (asi neprávem) františkánovi *Jacopone da Todi* (+ 1306).<sup>38</sup> Ze slavných autorů sekvencí ve vrcholném středověku uvedme mezi čelnými theology vedle *Tomáše Akvinského* františkána *Bonaventuru* (+1274).<sup>39</sup>

<sup>38</sup> Strofa „Stabat Mater“ se rozšířila i do světského básnictví, skládaly se v ní i výtvary tzv. žakovské poesie. Z českého prostředí uvedme protiženskou kantilénu *Vojtěcha Raňkova* z Ježova „Ah, in luctum chelym verto“ nebo dvě makarónské žebřavé žakovské písně „Carmen prestet Deus celi“ a „Nos expertes fere labe“.

<sup>39</sup> Pěkný a srozumitelný výklad o vzniku sekvencí podává *V. Černý* v předmluvě („Claudelův lyrický verš“) k českému výboru z veršů *P. Claudela* „Múza Milost“ (přel. *I. Slavík*), Praha 1969, 133–134

České země se ve středověku podílely na tvorbě hymnů a sekvencí v dosti velké míře<sup>40</sup>. Nejstarší dochovanou českolatinskou sekvencí je svatovojtěšská s incipitem „Annua recolamus sancti Adalberti gaudia“ z 1. pol. 11. století. Nejvýznamnějšími tvůrci v této oblasti jsou pražský dominikán Domašlav na zač. 14. století,<sup>41</sup> v době Karla IV. působili v Praze kartuziáni Konrád Heimburský (byl rakouského původu) a jeho žák Albert Pražský, ale nejvíce se proslavil hymny, sekvencemi i dalšími žánry duchovní poezie Jan z Jenštejna.<sup>42</sup>

#### tropus:

Vznikl podobným způsobem jako sekvence, totiž jako rozšíření textu, zpívaného v rámci gregoriánského chorálu. Stejně jako u sekvence byl u většiny tropů jejich nápěv a rozměr předem dán nápěvem jubilu, který byl k dispozici, jiné tropy jsou však samostatným rozšířením tradičního liturgického zpěvu o nové textové i hudební položky. Tropovány byly speciálně některé části liturgie – introit, Kyrie, Gloria, Sanctus, Agnus, Benedictus aj., tropovány však byly i texty při liturgii čtených biblických textů. Pro názornost uvedme tropus (ze zač. 10. stol.) na závěrečná slova textu (offertorium 3. neděle adventní) „Ostende, nobis, Domine, misericordiam tuam et salutare tuum da nobis“ (Ps. 84,8):

Da nobis potenti  
in caelis et terris  
imperanti  
virtute tui  
quod olim nostris  
refulsit in tenebris<sup>43</sup>

Z tropu na velikonoční biblické liturgické čtení o Kristově vzkříšení („Quem queritis, o tremule mulieres, in hoc tumultu, plorantes“) vznikla postupným prodlužováním a rozšiřováním vloženého textu zárodečná dialogická (odpověď: „Jesum Nazarenum crucifixum querimus“) scéna pozdější velikonoční liturgické hry, nejprve tzv. „officium“ (slavnost), pak „ludus“ (hra).

#### dramatické útvary:

Středověké drama tedy vzniklo podobně jako kdysi antické (oslava Dionýsa) na základě kultu a jako jeho součást. Jedině u liturgického dramatu se

dochovaly zprávy o jeho divadelním provozování, neznamená to však, že právě jen on byl na rozdíl od ostatních dramaticky vyhlížejících žánrů středověku<sup>44</sup> patřičně divadelní a životný. Dnes se ve studiu středověké historie divadla objevují náznaky, že i elegické komedie a snad i Hrosvitiny „hry“ byly nějak divadelně improvizovány a že cesta k evropskému divadlu renesance a novověku vedla spíše od těchto spontánních improvizací než od liturgického dramatu (jak jsme se domnívali ještě nedávno). – Nejstaršími duchovními dramaty středověku byly tedy velikonoční slavnosti: tropus „Visitatio sepulchri“ („Quem queritis“) byl v předváděn jako rozmluva tří Marií a anděla u Kristova hrobu. V 11. století sem přistupují dvě nové scény (apoštolové Petr a Jan běží k hrobu a Kristus se zjevuje Marii z Magdaly). Toto stadium je unikátně zachováno hrou tří Marií, provozovanou řeholnicemi u sv. Jiří na Pražském Hradě (na přelomu 12. a 13. stol.) a známou jako „Svatojiřské officium“. Zde už pozorujeme zásadní novoty – písňové rytmické formy a vkládání hymnu. Odtud vede cesta k velikonoční hře (vyvíjí se od 11. stol.), v níž přistupují světské osoby a vznikají další, někdy nebiblické, scény (mastičkářská, hlídání hrobu, najímání žoldnéřů, Kristův sestup do pekel), a objevuje se národní jazyk.

Podle velikonočních slavností a her vznikají útvary k jiným liturgickým příležitostem. Tak podle velikonočního tropu vzniká vánoční „Quem queritis in presepe...“, předvádějící návštěvu pastýřů v betlémské stáji („officium pastorum“). K němu přistupuje v 11. stol. „officium stelle“ – hra mágů (tří králů) a jejich rozmluva s Herodem („officium Herodis“) a „ordo Rachelis“ (Ráchel reprezentuje matky vražděných betlémských nemluvňat, s nimi je spojena také hra „ordo Innocentium“). „Ordo prophetarum“ předvádí proroky, zvěstující Kristovo narození. Pozoruhodné je, že vedle starozákonních patriarchů a proroků zde vystupuje Sibylla Erythrejská a Kúmská i Vergilius (se svou 4. eklogou)<sup>45</sup>.

<sup>40</sup> Rukopisy sekvencí českého původu sebral D. Orel, Hudební prvky svatováclavské, Praha 1937 (= Svatováclavský sborník II.).

O kvantitě česko-latinské duchovní básnické tvorby svědčí její zastoupení ve sbírce Analecta hymnica mediae aevi třemi svazky – 1,2,45b, částečně (Jan z Jenštejna) i sv. 48.

<sup>41</sup> A. Škarka, Dominikán Domašlav a čeští hymnografové jeho směru (K charakteristice latinského básnictví za posledních Přemyslovců), VKČSN 1950, Praha 1951

<sup>42</sup> Literaturu k jeho duchovní poezii uvádí stati J. Nechutové: K prozodii svatováclavských hymnů Jana z Jenštejna, SPFFBU H 22, 1987(1991), 13–18 – Johann von Jensteins lateinische Hymnen zur Ehre des Hl. Wenzel, Wiener humanistische Blätter 34, 1992, 49–72

<sup>43</sup> Analecta hymnica 49, 605, podle D. Norberga, Manuel pratique de latin médiéval, 62 – tam i další názorné příklady.

<sup>44</sup> „Dramatickou“ autorkou byla i Hrosvitha, její kusy však zřejmě původně nebyly určeny k předvádění. Dále je zde žánr, který vznikl ve 12. stol., tzv. „comoediae elegiacae“: je to 11 – 12 skladeb, složených v elegickém distichu, které si většinou berou plautovskou dějovou osnovu a jejichž styl a veršová technika jsou silně poplatné Ovidiovi.

<sup>45</sup> Z bible byly brány i další dramatizované látky – vzkříšení Lazara, obrácení Pavla, Izák a Rebeka, Josef a jeho bratři. Slavný je „Ludus Danielis“. – Také o mučednících a zázracích světců vznikaly dramatické hry – nejpopulárnější byla hra o Mikuláši. Z her s eschatologickým obsahem jsou nejznámější „Sponsus“ (o „pannách pošetilých a opatrných“ podle Ježíšova podobenství a zejména „Ludus de Antichristo“, který s hrál významnou roli i v politické propagandě (úryvek z této hry v českém překladu V. Bahníka viz v souboru A. Vidmanové „Sestra Múza“ str. 310–319).

### 3. Světská poesie<sup>46</sup>

#### epika:

Ve středověku se objevuje stejně jako již v antice *historický a hrdinský epos*, můžeme mluvit i o eposu *didaktickém*, a jako zcela nový žánr vzniká *epos zvířecí*. Ale i z antiky zděděné epické útvary mají ve středověku zvláštnosti, které je žánrově posouvají. Tak historický a hrdinský epos mají vysokou příměs prvků dobrodružného románu, takže pro většinu těchto výtvarů váháme mezi označením „historický“, „hrdinský“, „rytířský“ nebo „dobrodružný“. Mnohdy bývají podávány ve formě eposu historické události – opěvují se činy králů nebo císařů anebo se mluví o založení nebo dějinách kláštera (např. Hrosvitiny eposy o počátcích kláštera v Gandersheimu a o činech císaře Otty, z česko-latinské literatury Kronika Kláštera Žďárského). Dále je v mnoha případech látkou epického historického líčení život, utrpení a zázraky světců (v Čechách už na konci 11. stol. Verše o umučení sv. Vojtěcha – Versus de passione sancti Adalberti) takže nejedna veršovaná legenda (*hagiografický epos*) je vlastně dobrodružným, hrdinským nebo historickým eposem. V tomto případě se dokonce stírá hranice mezi světskou a duchovní poesií.

Nejproslulejším produktem středověké epiky je „*Alexandris*“, jejímž autorem je *Gualterus de Castellione* (cca 1135–1200), román o Alexandrovi o 10 knihách, který se dočkal mimořádné popularity a byl zpracován v mnoha národních jazycích (mj. staročeská *Alexandreida*). Další významné hrdinské eposy s pohádkovými a románovými prvky jsou „*Waltharius*“, připisovaný nejčastěji Ekkehardovi ze svatohavelského kláštera (vznik eposu bývá kladen do doby od konce 9. až do počátku 11. stol.), a snad ještě starší neúplně dochovaný „*Ruodlieb*“.

Zvláštním případem je *didaktický epos*. O některých jeho případech budeme mluvit u výkladu o básnických teoriích (o poetikách – v tomto oddíle sub 4), neboť výklady středověkých teoretiků literatury je možno označit jako didaktické eposy. Středověcí didaktikové totiž vykládali svou látku téměř vždy ve verších kvůli snadnějšímu memorování látky. Bylo tomu tak již u anglosaských učitelů (Aldhelm z Malmesbury, Beda Venerabilis), kteří své žáky poučovali o různých předmětech ve verších. V hexametrech byla často vykládána gramatika: viděli jsme již (kap. XII), že kolem r. 1190 skládá *Alexander de Villa Dei „Doctrinale“*, veršovaný výklad latinské gramatiky, didaktickou skladbou o gramatice je i „*Graecismus*“ *Eberharda z Béthune* (+ cca 1210). Ve verších se dochovala i slovníkářská díla, přírodovědné encyklopedie (lapidáře, bestiáře), Jan ze Salisbury složil ve 2. pol. 12. stol. veršovaný úvod do filosofie („*Entheticus*“). Také náš Klaret – Bartoloměj z Chlumce podával

<sup>46</sup> Většinu básnických skladeb, které zmiňuji v tomto oddíle, najdeme – v případě epiky většinou zkráceně – ve výboru A. Vidmanové „*Sestra Múza*“.

v době Karla IV. v daktylských hexametrech své slovníky (viz výše kap. IV) a přírodovědné znalosti.<sup>47</sup>

*Zvířecí epos*, tento specifický produkt středověku (související ovšem se starověkou bajkou), je zastoupen dvěma výtvoři. Je to za prvé „*Ecbasis captivi*“ (česky „*Únik zajatce*“), jejíž doba vzniku je velmi sporná. „*Ecbasis*“ je pozoruhodná mj. tím, že je do jejího rámcového vyprávění o teleti, osvobozeném zvířaty z vlkova zajetí, vložena vnitřní bajka o radě zvířat, která má význam pro tradici pozdějších (i českých) středověkých „*Rad*“. Širší známosti se těší druhý z těchto eposů, „*Ysengrimus*“ *Nivarda z Gentu*. Námětem skladby, která vznikla v první pol. 12. stol., jsou příhody vlka a lstivého lišáka. Epos inspiroval velké národní literatury – francouzština má „*Roman de Renard*“, němčina „*Reineke der Fuchs*“.<sup>48</sup>

#### lyrika:

Světskou lyriku pěstovali básníci na dvoře Karla Velikého, např. Alcuin. V ottonské době mají původ lyrické básně, zapsané ve sbírce *Carmina Cantabrigiensia* (jsou v ní obsaženy i duchovní skladby a excerpta z antických básníků). Po celou sledovanou dobu vzniká příležitostná lyrika (gratulační, útěšná apod.) a větší skladby, jež můžeme pojímat jako lyricko-epické: jejich rozměrem je většinou daktylský hexametr nebo elegické distichon a rozkvétají hlavně ve 12. století (např. *Alanus ab Insulis „Anticlaudianus“*, *Henricus Sep-timellensis „De diversitate fortunae et philosophiae consolatione“*). Drobnější lyrické básně bývají pro vrcholný a pozdní středověk označovány souhrnně a nepřesně jako „*žakovská*“ nebo „*vagantská*“ poesie.<sup>49</sup> Jsou to básně a písně pijácké, milostné, hráčské, satirické, milostné aj., které sice odrážejí současný život, ale uplatňuje se v nich také školská rétorická a básnická teorie a nápodoba antických vzorů. Jak vyplynulo z úvodní partie této kapitoly, skládala se středověká lyrika jak nápodobou antických rozměrů, tak v přízvučných rýmovaných útvarech, z nichž je vůbec nejčastější tzv. *vagantský verš*, mnohdy sdružovaný do *vagantských strof* (viz výše I b). Zvláštní odrůdou vagantské strofy je

<sup>47</sup> Didaktické básně, pokoušející se podat celou základní školní látku, jsou např. „*Rudium doctrina*“ (zvaná také „*Quinque claves sapientiae*“) z 12./13. stol. nebo „*Vita scholastica*“ Bonvesina da Riva z konce 13. stol. (zabývala se jimi u nás A. Vidmanová).

<sup>48</sup> Menší epické výtvoři, vzniklé od 10. do zač. 13. stol.: „*Unibos*“ – zvířecí epos o sedlačím volovi, složený v ambrosiánských strofách, „*Rapularius*“ – skladba o lakomci a o veliké řepě, „*Asinarius*“ – o princí, zakletém do osla (oba eposy v el. distichu).

<sup>49</sup> Nepřesně jednak z toho důvodu, že u mnoha výtvorů středověké lyriky známe jejich tvůrce a víme, že nebyli studenti, tím méně potulnými, jednak proto, že i pokud byli skladateli těchto výtvorů studenti, byli to studenti vzdělání, znalí výtečně latiny, antických vzorů i básnických a stylistických předpisů, takže představa o potulném žebravém studentovi (i když je pravda, že středověcí scholáři migrovali od univerzitního města k městu, ze země do země), o „*žáku darebákovi*“, je nesprávná a romantizující. K jejímu vyvrácení přispěl J. Vilikovský v monografii „*Latinská poesie žakovská v Čechách*“, Bratislava 1933.

tzv. *strofa* „cum auctoritate“, kdy za čtyřmi vagantskými verši následuje citát – hexametrem antického autora. Již forma zde svědčí o duchu, jenž ovládal většinu světské poesie 12. století (viz kap. XIV).

Téměř veskrze je tato poesie anonymní. Tak ji také odráží její nejvýznamnější sbírka *Carmina Burana*, rukopisný kodex, chovaný dnes v Mnichově, původem z bavorského kláštera Benediktbeuern (odud jeho název), kde byly básně zapsány na sklonku 13. století.<sup>50</sup> Obsahuje písně (u řady z nich se dochovala i notace) reflexivního, příležitostného, milostného, hráčského, pijáckého a satirického obsahu, ale i rozsáhlejší skladby (zejm. satirické) a duchovní hry. Některé kusy jsou zde makarónské, tj. mísí se v nich latina s národním jazykem (stará francouzština anebo němčina). V tomto „codex Buranus“ jsou ale zapsány i výtvary autorů, které známe podle jména (jejich básně se dochovaly někdy pouze zde, jindy je známe i z dalších zápisů).

Z nich je nejslavnější *Archipoeta*, o jehož životě – neznáme ani jeho skutečné jméno – víme jen to, že byl v letech 1161–1167 dvorním básníkem kolínského arcibiskupa, Barbarossova kanceláře Reinalda z Dasselu. Jisté je jeho autorství deseti básní, složených většinou ve vagantské strofě, ale i v jiných rozměrech, např. leoninským hexametrem. Za svou proslulost a popularitu vděčí *Archipoeta* své „Vagantské zpovědi“ – „Confessio Archipoetae“, hojně překládané do národních jazyků (česky nacházíme její části poprvé v Puchmajerově Almanachu z r. 1785).

O dalším autorovi, který měl přízvisko „*Primas*“, víme, že se jmenoval *Hugo z Orléansu* (snad 1093–1160 – jeho prvním vydavatelem je W. Meyer). Skládal epigramy a lyrické básně ve vagantském verši: některé jsou spojeny se současností (žebřavé, pijácké, žetrovné, satirické), jiné mají antická témata a o dvou lze dokonce předpokládat, že jsou fragmenty ztraceného nebo nedokončeného *Primatova* odysseovského eposu.

Významným „vagantským“ básníkem, který ovládal mnoho útvarů, žánrů i metrických a rytmičných forem, byl známý autor latinské *Alexandreidy Gualter Castellionský* (Gualterus de Castellione, Gautier de Chatillón, cca 1135–1200). Byl to typický autor 12. stol., jež charakterizuje (ostatně podobně jako je tomu u *Archipoety* i *Hugona z Orléansu*) vztah k antice a dobrá znalost latinských básníků starověku. Témata jeho básní (jež vydal K. Strecker) jsou

<sup>50</sup> *Kritická edice: Carmina Burana. Mit Benutzung der Vorarbeiten W. Meyers herausgg. von A. Hilka und O. Schumann. I.díl, tj. textová část, má 3 svazky, II.díl, komentář, je neúplný (jen I.sv.). Heidelberg 1930–1970.*

Nové a dvojjazyčné (lat.–německé) vydání této edice s poznámkami a kritickým komentářem, který doplnil B. Bischoff (překlad C. Fischer, pozn. a doslov G. Bernt), I. vyd. Mnichov 1979, 5. revid. vyd. 1991.

Podobné méně slavné soubory jsou např. „*Carmina Arundeliana*“ nebo sbírky *basilejská* a *vatikánská*.

stejně pestrá jako u ostatních „vagantských“ básníků, nejproslulejší jsou však jeho satirické a kriticko-moralistní skladby.

Autoři „žakovské“, „vagantské“, poesie bývají označováni i jako „*goliardi*“. Výraz je odvozen od jména fiktivního básníka<sup>51</sup> jménem „*Golias*“ nebo „*Gulias*“ (od „*gula*“ – žravost, obžerství), jemuž se připisovala především kritická skladba proti zlořádům v církvi „*Apocalypsis Goliae*“.

Tento druh světské poesie byl známý a živý i v českých zemích. V polovině 15. stol. zapsal tyto skladby (latinské, české i makarónské) augustinián Oldřich Kříž z Telče do dvou kodexů, chovaných dnes v třeboňském archivu.<sup>52</sup>

Světská poesie středověku je bohatá na krátké mravoučné texty typu epigramu – *gnómy*, zveršovaná přísloví a tradující se verše slavných antických i středověkých básníků. Obliba *proverbií a sentencií* souvisela nejen se zálibou středověku v moralitě, ale i s tendencí vyjadřovat látku, již bylo žádoucí si zapamatovat, ve verších (viz výše o didaktickém epickém básnictví)<sup>53</sup>.

#### 4. Poetika – teorie básnictví

Dříve než došlo ve vrcholném středověku ke vzniku teorie básnictví, byly již od 7. století sepisovány příručky prozodie. Prvním středověkým teoretikem byl v tomto oboru Anglosas *Aldhelm z Malmesbury* (cca 640–709) spisem „*De metris et enigmatibus ac pedum regulis*“, po něm následuje *Beda Venerabilis* (672–735), od něhož se dochovaly traktáty „*De schematibus a tropis*“ a „*De re metrica*“, kde podal obšírný výklad o hexametru a pentametru a stručněji pojedal i o lyrických rozměrech. Uvádí příklady téměř výlučně z křesťanských básníků a vůbec jako první se zmiňuje o rozdílu mezi antickou prosodií časoměrnou a novou přízvuknou. – Ve Francii se zabýval teorií básnictví fuldský opat *Lupus de Ferrières* (805–862), který sestavil mj. výklad Boethiových básnických rozměrů.

Ačkoli existovalo povědomí o existenci básnické teorie Q. Horatia Flacca (ep. ad Pisones *De arte poetica*), nemohl středověk tuto normu, vytvořenou v antice a pro antiku, užívat. Ve 12. a 13. století se formulují nové soubory předpisů, „*artes poeticae*“, „*versificatoriae*“, a vytvářejí se předpoklady pro

<sup>51</sup> Ve „*Speculum ecclesiae*“, vzniklém v Anglii cca 1220, čteme: „*Item parasitus quidam Golias nomine nostris diebus gulositate pariter et leccitate famosissimus, qui Gulias melius quia gule et crapule per omnia deditus dici poterit. Litteratus tamen affatim set nec bene morigeratus nec bonis disciplinis informatus in papam et curiam Romanam carmina famosa pluries et plurima tam metrica quam ridmica non minus impudenter quam imprudenter evomuit*“.

<sup>52</sup> Odtud je vydal M. Kopecký v publikaci *Zbav mne mé tesknosti*, Brno 1983.

<sup>53</sup> Středověká přísloví sebral H. Walther, *Proverbia sententiaeque Latinitatis medii aevi I–5*, Göttingen 1963–1967. Český překlad vybraných sentencií této i dalších sbírek středověkých autorů: P. Spunar–D. Svobodová, *Smích a pláč středověku*, Praha 1987.

vrcholný rozvoj středověké poezie. Největšího významu nabyly čtyři traktáty, a sice:

1) *Matthieu de Vendôme* (Matthaeus Vindocinensis, cca 1130–1185), didaktická báseň „*Ars versificatoria*“. – 2) *Galfredus de Vino Salvo* (Geoffroy de Vinsauf, + cca 1210), *Poetria nova*. Titul této v hexametrech veršované poetiky naznačuje, že existovala také „*poetria vetus*“, již byl míněn Horatiův list Ad Pisones. Galfredovi bývá připisováno také „*Documentum de modo et arte dictandi et versificandi*“ a „*Summa de coloribus rhetoricis*“. – 3) *Eberhardus Alemanus* (před r. 1250), poetika, i v tomto případě veršovaná, s titulem „*Laborintus*“. – 4) *Johannes de Garlandia* (cca 1195–1272), který napsal kromě jiných, namnoze jazykovědných, spisů také poetiku „*Poetria*“, plným titulem „*Parisiana poetria de arte prosaica, metrica et rhytmica*“.<sup>54</sup>

Tyto příručky poučují nejprve o dělení látky<sup>55</sup> podle rétorických nauk a dále o figurách, tropech a o prosté i náročnější stylistické výzdobě („*ornatus facilis*“, „*o. difficilis*“). Dále dělí literární styl na *humilis*, *mediocris* a *gravis*<sup>56</sup> a podávají vzorové předpisy pro líčení určitých postav, míst a situací.

## PRÓZA

### žánry:

I středověká próza má oproti antické nové žánry, i když většinou mají s antickým dědictvím vývojovou souvislost: *legenda*<sup>57</sup> souvisí s aretologickým vyprávěním pozdní antiky a je příbuzná s antickým románem, *kázání* je přinejmenším do 12. stol. přímým pokračováním antické řeči (*oratio*) a řídí se stejně jako ona rétorickými předpisy, jež jsou obsaženy v učebnicích rétoriky a v příručkách „*artes praedicandi*“.<sup>58</sup> Speciální kazatelská sbírka je *collecta*

<sup>54</sup> K poetikám Matthieu de Vendôme, Galfreda de Vino Salvo a Eberharda Alemana: ačkoli jsou pořizována a v některých případech již vyšla jejich nová vydání, stále je běžným souborem středověké poetiky edice: E. Faral, *Les arts poétiques du XII<sup>e</sup> et du XIII<sup>e</sup> siècles*, Paris 1924, 2. vyd. 1958. (Faralova edice obsahuje díla Matthieu de Vendôme, Geoffroi de Vinsauf–Galfreda de Vino Salvo, Gervaise z Melkley, Eberharda Allemana, Jana z Garlandie a některé další drobnosti.)

<sup>55</sup> na inventio + dispositio, exordium, narratio (petitio), probatio, refutatio, peroratio

<sup>56</sup> Modelem je jim Vergiliova tvorba: *humilis*–*Bucolica*, *mediocris*–*Georgica*, *gravis*–*Aeneis*. Každému druhu stylu odpovídá líčení určitá „*persona*, *nomen*, *animal*, *instrumentum*, *locus*, *arbor*“. Tato struktura je vyjádřena schématem „*rota Vergilii*“ – viz Faral, *Les arts poétiques* str. 86n. a *Lexikon des Mittelalters* pod heslem „*Ars poetica*, *ars versificatoria*“.

<sup>57</sup> Pro orientaci v legendistické literatuře viz v kap. II o „*Acta Sanctorum*“. Další viz níže v literatuře k této kapitole. Problematice legend bylo v roce 1992 v Ústavu pro klasická studia AVČR věnováno několik tematických seminářů, z nichž vzešly sborníčky „*Legenda, její funkce a zobrazení*“ I–IV (ve 3 sešitech), Praha 1992

<sup>58</sup> *Kázání* v této formě, převzaté z antické řeči (Augustínem, rozpracoval Hrabanus Maurus), a blízké patristické homilii (teorie: Řehoř Veliký – *Cura pastoralis*, Guibert de Nogent kolem r. 1100 „*Quomodo sermo fieri debeat*“, Alanus ab Insulis ve 12. stol. „*De arte*

nebo *postilla*. V odborné literatuře, zejména teologické a filosofické, je běžný *traktát*, z disputací (univerzitních učených debat) vzešla *quaestio* (poznáme ji na první pohled podle tázacího incipitu „*utrum*“ – „*zda*“). Novým útvarem je také *exemplum*, krátké vyprávění na způsob moderní anekdoty, jehož tématem jsou skutečné i smyšlené historicky, často příběhy fiktivně antické nebo orientální (vývojově souvisí s pohádkovým vyprávěním, ale i s povídkou nebo novelou). *Exempla* měla mravoučný záměr, bývala uzavřena „*moralitou*“, morální aplikací (v tom se jeví jejich příbuznost s bajkou), a často byla vkládána jako ilustrace do kazatelských projevů<sup>59</sup>. *Mirabilia* (i *memorabilia*), která bývala zpracovávána i básnicky, jsou popisy místních pamětihodností. Podobného druhu jsou *itineraria*, *peregrinationes*. *Speculum* je všeobecná nebo dílčí encyklopedie (např. *speculum historiale*, *naturale*, *morale* apod.), *summa* je souhrn určité nauky – *summa theologiae*, *summa moralis* a pod. V summách byly sbírány též nauky *trivia* a *kvadrivia*. (Podobný ráz jako „*specula*“ a „*summy*“ mají *distinctiones*, *auctoritates*, *alphabetica*, *breviloquia*, *compendia*, *contemplationes*, *dicta*, *moralitates*, *opiniones*, *scalae*). Ve 12. a 13. století byla kompilována *florilegia*, *flores*, *libri manuales* – sbírky citátů, výroků a příběhů, excerponé za starších, nejčastěji antických, autorů. Jsou to významná svědectví dobového vkusu a soudobých literárních a kulturněhistorických znalostí.

### formální znaky:

Pro středověkou prózu jsou významné její formální znaky. V umělecké próze, beletrii v užším smyslu slova,<sup>60</sup> uplatňovali její autoři rétorické ozdoby (figury: *schemata*, *tropi*), jimž učili teoretikové a jež dělili na „*ornatus facilis*“ (figury, spočívající ve zvukové podobě slov) a „*ornatus difficilis*“ (založený na hře významů). Většina těchto zdobných prvků se uplatňuje i v moderní poetice národních literatur a jejich seznamy s definicemi, charakteristikami a příklady lze najít v dostupných poetikách a teoriích literatury.<sup>61</sup> Zde probereme dva zvláštní znaky středověké prózy, *rým* a *cursus*.

praedicatoria“) se nazývá *ars vetus*. Od 2. pol. 12. stol. se rozvíjí nová forma scholastického kázání, *sermo modernus* v systematicky vybudované struktuře se sylogistickou argumentací. K tomuto druhu se dochovalo asi 300 příruček „*artes predicandi*“, kromě kterých užívali kazatelé i vzorových sbírek. (*Lexikon des Mittelalters*, heslo „*Artes praedicandi*“). Soupis středověkých „*a. praedicandi*“ viz v pozn. 29 ke kap. V.

<sup>59</sup> Tubachův soupis exemplů viz pozn. 29 ke kap. V. – Česká (i českolatinská) *exempla* sebral K. Dvořák, *Soupis staročeských exemplů*, Praha 1978

<sup>60</sup> Konstatovali jsme již v kap. I, že pro středověk nelze uplatnit moderní způsob, jímž vydělujeme z písemnictví a oddělujeme od beletrie tzv. literaturu specifických funkcí (paraliteraturu nebo odborné texty).

<sup>61</sup> Upozorňuji, že terminologie i charakter jednotlivých ozdob podávají a pojímají různí autoři různě, nehledě tedy jednotně platnou terminologickou normu. – Z našich poetik lze doporučit: J. Hrabák, *Poetika*, Praha 1973, 2. vyd. 1977, J. Brukner–J. Filip, *Větší poetický slovník*, Praha 1968. Srv. K. Svoboda, *Tropy a figury*, *Naše řeč* XXXI, 1947, 4–12, 21–29 (k našemu účelu zejm. 1. část). Dále viz *Slovník literární teorie*, red. Š. Vlašín,



Rým v próze je původně antickou rétorickou ozdobou. Antika neznala rým v poesii a tam, kde by mohl vzniknout, se mu básník záměrně vyhnul. Vznikl v attickém řečnictví a podle svého údajně prvního uživatele, jímž prý byl řečník Gorgias z konce 4. stol. př.n.l., dostal jméno „gorgiovské homoioteleuton“ (tj. „shodné zakončení“). Do klasické latinské prózy uvedl homoioteleuton Cicero, ale u něho, u Caesara, Sallustia nebo ještě i u Livia se tato ozdoba vyskytuje zřídka a v nenápadné podobě. Teprve s rétorizací římské prózy v dalších obdobích se rým uplatňuje ve větší míře (Seneca, Apuleius) a hojněji se pak vyskytuje u křesťanských antických spisovatelů – u Tertulliana nebo Cypriana. Zde sehrála svou úlohu nejen rétorická tradice, ale i lidová záliba v rýmu, pronikající do literatury (jak jsme pozorovali u poesie) zejména s křesťanstvím. O charakteru středověkého rýmu, o jeho menší náročnosti a větší volnosti, ale i o složitějších až artistických typech rýmů, jichž próza užívala k propojování větných úseků stejně jako poesie ke spojování veršů, již byla řeč (v oddíle o rytmické poesii – b). Uplatňoval se v téměř ve všech žánrech, známe jej z historiografie (u nás mj. v Kosmově Kronice), z kazatelských projevů, v rýmované próze psala svá dramata po Terentiově vzoru Hrosvitha.

**Cursus** je rytmické zakončení věty nebo větného úseku (kóla). Ani to není ve středověku jev zcela nový, cursus známe již u antických prozaiků. Slovo „cursus“ se vyskytuje poprvé u Cicerona, pozděně antičtí rétoři a gramatikové vypracovali tzv. klausulovou teorii, která učila, jaké kombinace posledních stop větného celku lze považovat za dobré klausule. – Prvním středověkým pěstitelům cursu byl snad papež Lev Veliký (+461), od jehož jména utvořili středověcí teoretikové asi ve 12. století termíny „cursus leoninus“ a „leonitas“ (tj. rytmus větné klausule, později rým v leoninském hexametru – viz výše poesie – c). Rozeznáváme tyto hlavní typy cursu:

1) *cursus planus*

..xx/xxx – paroxytonon, za ním trojslabičné paroxytonon, tj p+3p<sup>62</sup>

mnemotechnika: MÁGNA PORTÁBAT (příklady: prudēter attēdens, inimicus virtūtis, coróna donátor)

2) *cursus tardus (durus, ecclesiasticus)*

..xx/xxxx – paroxytonon, za ním čtyřslabičné proparoxytonon, tj.

p+4pp

mnemotechnika: MÁGNA PORTÁVERAT (příklady: décus perdíderam, laudábis iusticiam, colláta remédia)

Praha 1977. – Pro hlubší studium: H. Morier, *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, Paris 1961, 2. vyd. 1975

<sup>62</sup> K terminologii viz výše v textu: poesie rytmická – b

3) *cursus velox* (zvláště příznačný pro vyspělou prózu 12. a 13. století)

..xxx / xxxx – proparoxytonon, za ním čtyřslabičné paroxytonon, tj.

pp+4p

mnemotechnika: MÁXIMA PORTAVERUNT (příklady: sécula seculórum, vérbera perferébat, ómnia perdidisset)

(závěrečné čtyřslabičné paroxytonon mohlo být složeno ze dvou dvouslabičných slov, např.: ómnibus dóna dédit)

4) *cursus spondaicus (dispondaicus, trispondaicus)*<sup>63</sup>

...xx / xxxx – paroxytonon, za ním čtyřslabičné paroxytonon, tj.

p+4p

mnemotechnika: MÁGNA DÓNA PÓRTAT (příklad: ésse videátor)

V moderní filologii latinského středověku se cursem poprvé zabýval Francouz Noël Valois, dále jej studoval W. Meyer a u nás zejména Jar. Ludvíkovský, který jej užil ke zkoumání pravosti a datování latinských legend českého středověku, zvláště ve sporu o václavskou Kristiánovu legendu.<sup>64</sup> Zjištění výskytu cursu (spolehlivěji než jiných ozdob) může tak literární historii pomoci v řešení otázek pravosti, autorství a datování středověkých prozaických památek (kromě průzkumu václavských legend bylo této metody užito – E. Kamínkovou a A. Vidmanovou – pro Husovy spisy, důležitá je i pro diplomatické památky – listiny, listy a tzv. formulářovou literaturu).

Poměrně častou formou středověkých literárních výtvorů je tzv. **prosimetrum**. Výraz i pojem je již antického původu: prosimetrická forma je střídání prózy a veršů v témž díle, resp. vkládání veršů (autorských i citačních) do prozaického výkladu. Obliba prosimetra vznikla z velké části autoritou Boethiovou, jehož „*Consolatio philosophiae*“ má právě tuto formu. V českolatinšské literatuře jsou typickými zástupci prosimetra *Kosmova kronika* a v ještě rozvinutější a umělejší formě *Zbraslavská kronika*.

teorie:

Středověká literární tvorba (nejen próza) se řídila rétorickými předpisy, obsaženými v příslušných příručkách. Navazovala na antickou rétoriku, a to na Cicerovův spis „*De inventione*“, na anonymní „*Rhetorica ad Herennium*“ a na Quintilianovu „*Institutio oratoria*“. Středověk sám si vytvářel (podle Murphyho, *Rhetoric in the Middle Ages*) rétorické učebnice trojího druhu:

<sup>63</sup> Středověcí teoretikové znali jen spondeje a daktyly, přičemž spondej = trochej.

<sup>64</sup> Jar. Ludvíkovský, *Rytmické klausule Kristiánovy legendy a otázka jejího datování*, *Listy filologické* 1951, 74, 169–190. Ve stati najdeme také všeobecné bližší poučení o kursu, historii jeho studia a nejdůležitější starší bibliografii.

1) „*Artes poeticae*“, obsahující mluvnické předpisy a rétoriku poesie (pojednali jsme o nich ve výkladu o poesii)

2) „*Artes dictaminis*“, které podávají poučení o epistolografii

3) „*Artes predicandi*“ – předpisy pro kázání (viz výše v odstavci o prozaických žánrech a v pozn. 58)

Zbývá nám probrat tzv. „*ars dictaminis*“, která se sice nejvýrazněji uplatňovala v epistolografii, ale měla význam pro prozaické žánry vůbec. „*Dictamen*“ bylo latinské prozaické stylistické cvičení, které má blízko k antickému školskému rétorickému cvičení – *declamatio* („*controversiae*“ a „*sua-soriae*“ např. Seneky Staršího). Tato *dictamina*, která někdy vznikala a sloužila i jako vzorové výtvořky, se dochovala v různých sbírkách – „*Rationes dictandi*“, „*Artes dictandi*“, „*Formularii dictaminum*“ apod. Jejich autoři se nazývali „*dictatores*“, neboť sloveso „*dictare*“ znamenalo zprvu „diktovat“, jak mu rozumíme dnes, ale pak i „sepisovat“, „skládat“, „literárně tvořit“, dokonce i „skládat básně“, jak vidíme z německých výrazů „*dichten*“, „*Dichter*“.

Žánrem, který ve středověku těsně sousedí s listem, je listina. V případě listin a jejich stylizace, jež byla ve středověkých kancelářích úkolem notářů a kancléřů (ti stáli v čele kanceláře), se cvičný text nebo vzor, podle něž se tvořily podobné typy listin, obvykle nenazývá *dictamen*, nýbrž *formulář*.<sup>65</sup> I ty máme zachovány v různých formulářových sbírkách (*Formae*, *Formularii*, *Summa cancellariae*), které jsou – stejně jako jednotlivé dochované formulářové kusy – v poslední době v centru zájmu evropské diplomatiky a dostávají se do popředí i v literární vědě.

Diktátorské umění jako disciplína rétoriky vzniklo v Itálii, kde byl jeho první velkou osobností Alberich z Montecassina na konci 11. stol. („*Breviarium de dictamine*“, „*Flores rhetorici seu Radii dictaminum*“) a rozvíjelo se pak zvláště od raného 13. stol. v okruhu právnícky orientované university v Boloni. Zde se na „*facultas artistarum*“ studovala „*ars notaria*“ a „*ars dictandi*“. Vyhlášeným učitelem této disciplíny, který působil od r. 1214 v Boloni, byl Boncompagno da Signa (+ Florencie po r. 1240) a nejznámější vůbec je boloňský učitel gramatiky a rétoriky Guido Faba (+ asi 1250), který sestavil stylistickou encyklopedii „*Summa dictaminis*“ a vzorovou sbírku „*Gemma purpurea*“. Vedle Boloně je dalším významným střediskem tohoto umění sicilská škola, jejímž hlavním představitelem je Petrus de Vineis, protonotář a arcikancléř Fridricha II.

Z Itálie pocházel Jindřich z Isernie, protonotář Přemysla Otakara II., největší tvůrce *dictamin*, *formulářů* a epistolárních vzorů českého středověku, na jehož tvorbě pozorujeme přímý vliv Petra de Vineis. Vliv sicilské školy pro-

<sup>65</sup> Pomocná věda historická, která studuje listiny a tudíž i formuláře, je *diplomatika*. Poně-vadž jsou však listy a *dictamina* s listinami a formuláři blíže příbuzné, věnuje se *diplomatika* i listům a *dictaminům*. Tyto dva žánry jsou ovšem i předmětem literárněvědného studia.

nikl ještě i o století později do okruhu kanceláře Karla IV. Na českou „*ars dic-tandi*“, ale také na kazatele, působily též epistolární formuláře jiných evrop-ských diktátorů, např. Petra z Blois (*Petrus Blesensis*, cca 1135–1204). Kromě Jindřicha z Isernie se v této disciplíně v českých zemích proslavil na konci 13. stol. M. Oldřich Polák – *Ulricus Polonus* a v době Karla IV. vedle slavného Jana ze Středy (*Johannes Noviforensis*, viz v násl. kapitole) M. *Nicolaus Tibi-nus* (*Dybinus*)<sup>66</sup> nebo Jan z Gelnhausenu.

## POČÁTKY ČESKO-LATINSKÉ LITERATURY

Styk latiny s našimi zeměmi je spjat s jejich christianizací. Aspoň mat-né povědomí o křesťanství měli Slované patrně již v prvních dobách svých ob-chodních styků s Franky. Po zániku avarského panství pojal Karel Veliký plán *christianizace území na středním Dunaji*. Národy, které tam sídlily, měly být podrobeny francké říši a podle ideologie doby, která snila o obnově římského impéria franckým mečem, se měly stát členy křesťanského svazu národů, neboť žádný na víru obrácený národ neměl zůstat vně „*křesťanské říše římské*“. Úko-lem šířit víru a christianizaci připravit cestu francké imperiální expanzi bylo pověřeno arcibiskupství salzburské s biskupstvím pasovským a řezenským.

Počátkem 9. století působí v Čechách řezenská misie a podle zprávy fuldských letopisů (*Annales Fuldenses*) dal Ludvík Němec pokřtít 13. ledna 845, patrně v Řezně, čtrnáct českých knížat, prý i s jejich lidmi<sup>67</sup>. Přes svou jednoznačnost a závažnost vzbuzuje tato zpráva pochybnosti, podle jiných pramenů byl prvním křesťanským knížetem v Čechách Bořivoj, který přijal křest od Metoděje.

Na Moravě a na Slovensku byla brzy činná i salzburská a pasovská misie, přicházeli sem ale i misionáři z Itálie a u Byzance. Kolem r. 830 posvětil salzburský biskup Adalram kostel v Nitře na panství knížete Pribiny. V omeze-né míře u nás patrně působila také iroskotská misie. Archeologický materiál ukazuje na to, že již před příchodem Konstantina a Metoděje bylo aspoň morav-ské území do určité míry christianizováno. Poučuje nás také o starších živých (obchodních i kulturních) stycích Moravy s Byzancí. Moravský kníže Rastislav vstoupil r. 862 do jednání s byzantským císařem Michalem, r. 863 přišli na Moravu bratři Konstantin zvaný Filosof (řeholním jménem Cyril) a Metoděj, Řekové ze Soluně (Thessaloniky), kteří se nedávno úspěšně zhostili misijního poslání mezi Chazary v jižním Rusku. Slovanská misie na Moravě narážela na

<sup>66</sup> K. Doskočil, *Mistr Dybin, rétor doby Karlovy*, zvl. otisk ze Zpráv Českého zemského archivu, sv. XI, Praha 1948, H. Szklénar, *Magister Nicolaus von Dybin* (*Vorstudien zu einer Edition seiner Schriften*). Ein Beitrag zur Geschichte der literarischen Rhetorik im späteren Mittelalter. München-Zürich, 1981

<sup>67</sup> „*Hludwicus XIII ex ducibus Boemanorum cum hominibus suis christianam religionem desiderantes suscepit et in octavis theophaniae baptizari iussit*.“ (*Magnae Moraviae fontes historici* I, 89)

překážky ze strany římských papežů. Skutečnost, že Konstantin a Metoděj byli v letech 867–869 posláni do Říma, aby tam svou činnost objasnili, naznačuje, že se Rastislav nechtěl od Říma politicky odpoutat. Papež Hadrianus II. bullou „Gloria in altissimis“ slovanskou liturgii r. 869 schválil. – O ještě pevnější orientaci na Řím se snažil Rastislavův nástupce Svatopluk. Roku 880 papež Jan VIII. uvítal jeho rozhodnutí bullou „Industriae tuae“, potvrdil Metodějovu římskou pravověrnost a znovu schválil slovanskou liturgii, na základě téže bully byl však za nitranského biskupa vysvěcen Šváb Viching, který zahájil boj proti Metodějovi a proti slovanské liturgii. Svatopluk se nakonec postavil na jeho stranu a po smrti Metodějově roku 885 stoupence slovanského obřadu vyhnal. – I nadále však církevní i světské vrchnosti přesvědčení i praxi stoupenců slovanské bohoslužby respektovaly až do r. 1088, kdy papež Řehoř VII. projevil nechuť kurie k místním zvláštnostem zákazem slovanského ritu.

Do konce 9. stol. lze klást počátky českého státu, který se v odboji proti Velkomoravské říši postavil r. 895 na stranu říše francké a církevně se podrobil bavorskému Řeznu. Tím byly otevřeny brány latinsko-německé misii, i když ještě po celé 10. stol. zde vedle latinské žila i slovanská liturgie.

První kostel v Čechách byl založen v Levém Hradci Bořivojem a byl zasvěcen sv. Klimentovi, patronu moravské misie Konstantina a Metoděje. Bořivojovi nástupci Spytihněv, Vratislav a sv. Václav stavěli křesťanské chrámy v Praze i na okolních hradech. První mužský klášter na naší půdě byl benediktinský klášter v Břevnově (993 – zde snad žil i autor slavné svatováclavské legendy, tzv. Kristián). Sestra Boleslava II. (abatyše) Mlada založila již asi v sedmdesátých letech ženský klášter sv. Jiří na pražském Hradě, r. 999 byl založen klášter ostrovský na Ostrově u Davle a po něm rajhradský klášter. Zde všude byla bohoslužebnou řečí latina. Tak tomu bylo i v 11. století s výjimkou kláštera sázavského. Latinské bylo i biskupství, které vzniklo v Praze r. 973 (prvním biskupem zde byl Sas Dětmar, druhým sv. Vojtěch).

Vznik nejstarších písemných památek v českých zemích přirozeně souvisí s rozvojem křesťanství. Začátky této literární tvorby, k níž dala podnět velkomoravská knížata, můžeme datovat počátkem 60. let 9. století. První texty byly staroslověnské – ostatně se tradice staroslověnské vzdělanosti rozvíjela ještě v českém státě 10. a 11. století. V souvislosti s měnící se politickou a kulturní situací se stále více prosazuje latina, latinská literatura pro české kulturní potřeby vzniká snad již od poloviny 10. století a na její rychlý další vývoj působilo založení pražského biskupství.

Nejstarší z této tvorby jsou

legendy o českých světcích, jež tématicky dělíme na a) *cyrilometodějské*, b) *václavsko-ludmilské*, c) *vojtěšské* a d) *prokopské*.

a) (1) Jedním z nejstarších a nejvýznamnějších svědectví o Konstantinově činnosti je tzv. „Italská legenda“ (nazvaná tak podle země svého původu) s incipitem „Tempore igitur, quo Michael imperator“, někdy citovaná i jako „Vita

cum translatione s. Clementis“. Dnes je zřejmé, že tomuto latinskému textu byly předlohou staroslověnské životopisy. – (2) Podobně, slovy „Tempore Michaelis imperatoris“, začíná cyrilometodějská legenda českého původu, podle Dobrovského „Legenda Moravská“. Je pravděpodobné, že vznikla až ve 13. století. Sporným cyrilometodějským textem je stručný text legendy „Beatus Cyrillus“, která bývala kladena už do 11. století a považována za pramen václavské legendy Kristiánovy i Kosmovy kroniky, je ji však možno klást také až do 2. pol. století čtrnáctého.

b) (1) Na začátku vývoje latinsky psané literatury v českých zemích stojí rozsáhlá, vyspělá a vybroušená legenda „Vita et passio sancti Venceslai et sancte Ludmille ave eius“, k jejímuž autorství se hlásí mnich Kristián. Když byl v 17. stol. její text objeven, nebyla o její pravosti žádá pochybnost, teprve J. Dobrovský ji prohlásil za falsum 14. století. Dodnes není otázka doby jejího vzniku (bývá kladena od 10. až po 14. století) beze zbytku a definitivně vyřešena, ačkoli Jar. Ludvíkovský a již před ním J. Pekař přinesli pro její pravost dosti přesvědčivé důkazy. Naposledy vyslovil D. Třeštík názor, že legenda vznikla buď v době, do níž se svým prologem hlásí (poslední desetiletí 10. stol.) nebo – snad dokonce pravděpodobněji – těsně po r. 1036 (přenesení sv. Vojtěcha). Stejně problematická je i postava autora tohoto textu. V každém případě legenda čerpala ze starších václavských textů: především z legendy

(2) *Crescente fide*, která má původ zaručeně v 10. stol., a to patrně v klášteře sv. Jimrama v Řezně. Je to základní václavská legenda, z níž všechny ostatní čerpaly, a dochovala se ve dvou verzích, „bavorské“ a „české“, jež obě vznikly z nedochované předlohy: právě té použil autor legendy Kristiánovy. – Dále čerpal autor Kristiána z (3) *legendy Gumpoldovy*, již napsal její autor, biskup v italské Mantově, v poslední třetině 10. století na přání císaře Otty III. (4) Poněkud mladší (snad ještě 10., ale pravděpodobněji 11. stol.), je *legenda Laurentia z Montecassina neboli Vavřincova*

Stejně jako pro václavskou hagiografii je základní legenda *Crescente fide*, má pro ludmilské texty výchozí význam (4) legenda s incipitem „Fuit in provincia Bohemorum“. Její starší (nedochovaná) verze byla pramenem Kristiánovy ludmilské pasáže. Stejně jako nejstarší václavské vznikl patrně i tento ludmilský text v řezenském okruhu, jeho původní předlohou byla snad legenda staroslověnská.

c) Vojtěšské legendy jsou na rozdíl od předchozích psány pouze latinsky. Máme zde celkem tři významné texty. (1) Vznik *legendy Kanapariovy* („Vita prior“, incipit „Est locus in partibus Germaniae“) se klade do prvního desetiletí 11. stol., vyprávění můžeme považovat vzhledem k událostem, které líčí (Vojtěch zemřel r. 997), za velmi starobylé. Jejím autorem je s největší pravděpodobností Vojtěchův řádový bratr z kláštera na římském Aventinu. – (2) *Legenda Brunona z Querfurtu* (incipit „Nascitur purpureus flos“) je rovněž prací Vojtěchova současníka, jeho spolužáka z Magdeburgu a spolubratra z adventinského

kláštera (Bruno zemřel stejně jako Vojtěch mučednickou smrtí v Prusku v r. 1009). – (3) *Versus de passione sancti Adalberti* (incipit „*Quattuor immensi*“) je básnická skladba o 1122 leoninských hexametrech, která byla napsána v Čechách na rozhraní 11. a 12. století (za jejího autora byl považován také kronikář Kosmas).

d) Ačkoli máme tři prokopské texty, bylo literárněhistorikou komparací (B. Ryba) prokázáno, že se jedná o jedinou legendu ve třech zpracováních. Původní nedochovaná legenda byla zpracována staroslověnsky, nejstarším dochovaným prokopským vyprávěním je tzv. *Vita minor* („Život menší“). Vznikla v sázavském klášteře patrně v I. pol. 12. století a je cenným pramenem pro slovanskou tradici v českých zemích své doby a pro poznání českého středověkého slovanšského a národního uvědomění. Nově ji pak zpracoval autor tzv. *Vita antiqua* a v polovině 14. století i kompilátor dalšího prokopského hagiografického výtvoru, zvaného *Vita maior*.<sup>68</sup>

Další nejstarší česko-latinskou literární oblastí je **historiografie**.

Lze dokázat, že i u nás stejně jako jinde v Evropě vznikaly první analistické zprávy z marginálních a interlineárních zápisů do velikonočních tabulek<sup>69</sup>. Takovéto analý, které byly v Praze vedeny při kostele sv. Víta, se nedochovaly,<sup>70</sup> prvním kronikářsko-analistickým textem, který máme, je až *Kosmova kronika – Cosmae Pragensis Cronica Bohemorum*.<sup>71</sup> Její autor svůj spis nedokončil, zemřel r. 1125. Sám jej rozvrhl do tří knih: první kniha líčí na základě starých pověstí nejstarší dobu Čechů a končí smrtí knížete Jaromíra r. 1037. Ve druhé knize se popisují události od nastoupení Břetislava I. do nastolení Břetislava II. v roce 1092, třetí kniha pokračuje v líčení českých dějin od smrti Vladislavovy 1125 a končí zmínkou o smrti císaře Jindřicha II. a o nastoupení knížete Soběslava na český trůn. Tímto momentem kronika končí. – Kosmova kronika je vyspělým dílem svého žánru, je napsána dobrou středověkou latinou a odráží poměrně vysokou úroveň svého prostředí a nadání i dobré vzdělání svého autora. České země této doby ovšem ještě nebyly na úrovni evropského západu (jako v neromanizované zemi zde např. pomaleji zapouštěla kořeny tradice antické kultury) a mnohé, v čem Kosmova kronika čtenáře překvapí svou vyspělostí, je nutno přičíst skutečnosti, že Kosmas studoval v Západní Evropě (Lutych). Zároveň ale navazoval i na domácí kulturní tradici – používal

<sup>68</sup> Z „*Vita minor*“ čerpal i pokračovatel Kosmův Mních sázavský, který ji v 70. letech 12. stol. pojal v rámci kroniky „*De exordiis monasterii Sazaviensis*“ do svého letopisu. – Na základě „*Vita maior*“ byla v době Karla IV. vytvořena známá staročeská veršovaná „*Legenda o sv. Prokopu*“.

<sup>69</sup> Jiným druhem písemných historických pramenů v době před vznikem literární historiografie byla nekrologia, seznamy zemřelých, pořizované při významnějších kostelech pro účely zádušních mší.

<sup>70</sup> O jejich rekonstrukci se pokusil D. Třeštík, *Počátky Přemyslovců* (viz seznam lit.), v kapitole „*Nejstarší český historik*“ str. 11 a dále.

<sup>71</sup> Poslední edici viz v kap. II pozn. 9

textů přímo v českých zemích vzniklých nebo psaných o Čechách a pro ně (václavské a vojtěšské legendy, starší analistické zápisy i listiny). V rámci možnosti a zvyklostí středověku znal Kosmas dobře antickou kulturu a antické latinsky píšící autory často citoval.

Od 12. století, na konci jehož první čtvrtiny umírá Kosmas, se česko-latinská literatura vyvíjí už bohatě a souvisle a výklad o ní tedy patří jiné oblasti – studiu české latinsky psané literatury.

### Literatura ke kap. XIII:

viz též tituly ke středolatinšské latinské literatuře, uvedené v kap. VI a v textu i poznámkách kap. XIII, dále k jednotlivým žánrům, probíraných kapitolou XIII:

#### poesie

D. Norberg, *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale*, Stockholm 1958

D. Norberg, *La poésie latine rythmique du haut moyen âge*, Stockholm 1953

H. Brinkmann, *Zu Wesen und Form mittelalterlichen Dichtung*, Halle 1928

P. Dronke, *Medieval Latin and the Rise of European Love-Lyric, I-II*, 2. vyd. Oxford 1968

F.P. Knapp, *Das lateinische Tierepos*. Darmstadt 1979

F.J.E. Raby, *A History of Christian Latin Poetry from the Beginnings to the Close of the Middle Ages*, 2.vyd. Oxford 1953

F.J.E. Raby, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages I-II*, 2. vyd. Oxford 1957

J. Feifalik, *Studien zur Geschichte der altböhmisches Literatur V: Die altböhmisches Gedichte vom Streite zwischen Seele und Leib. Nebst Beiträgen zur Geschichte der Vagantenpoesie in Böhmen*, Wien 1861

J. Feifalik, *Altčechische Leiche, Lieder und Sprüche des 14. und 15. Jahrhunderts*, *Sitzungsberichte der philosophisch-historische Klasse der k. Akademie der Wissenschaften* 39, 1862, 281nn.

Zd. Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu*, zvl.: kn.1 – *Zpěv předhusitský*, kn.2 – *Předchůdci*, kn.6 – *Texty*, 2. vyd., Praha 1954–1956

A. Škarka, *Nové kapitoly ze staré české hymnologie*, *Sborník filologický XII*, 1942, 38–114

J. Vilikovský, *Latinská poesie žakovská v Čechách*, Bratislava 1933

J. Vilikovský, *Pisemnictví českého středověku*, Praha 1948

V. Chaloupecký – B. Ryba, *Středověké legendy prokopské*, Praha 1953

J. Třiška, *K vzdělanosti a textům Karlovy a Václavovy doby*, *AUC – HUCP VI*, 1965, fasc. 1, 33–52

J. Třiška, *AUC – HUCP XIII*, 1973, fasc. 1–2, 7–42

J. Třiška, *Tři středověké reflexivní elegie*, *Časopis Národního Musea* 140, 1971, 1–2

J. Faltus – M. Štědroň, *Formování hudby* (ke gregoriánskému zpěvu a světské písni do 14. stol.), Brno 1987 (skripta PedF)

*Překlady – výběry:*

A. Vidmanová, *Sestra Múza. Světská poezie latinského středověku*. Praha 1990.

*výběry z žakovské poesie:*

R. Krátký – R. Mertlík, *Písně žáků darebáků I*, Praha 1948

R. Mertlík, *Písně žáků darebáků II*, Praha 1951

R. Krátký, *Středověké písně cechu žakovského*, 1958

R. Mertlík, *Písně žáků darebáků*, 1971

K. Langosch, *Hymnen und Vagantenlieder* (Lateinische Lyrik des Mittelalters mit deutschen Versen), 1. vyd. Darmstadt 1954, 2. vyd. Berlin 1958

K. Langosch, *Waltharius. Ruodlieb. Märchenepen* (lateinische Epik des Mittelalters mit deutschen Versen), 1. vyd. Darmstadt 1956, 2. vyd. Berlin s.d.

K. Langosch, *Lyrische Anthologie des lateinischen Mittelalter* (mit deutschen Versen), Darmstadt 1968

*dramatické útvary*

E.K. Chambers, *The Medieval Stage, I–II*, Oxford 1903

K. Young, *The Drama of the Medieval Church I–II*, Oxford 1933

J. Lewański, *Średniowieczne gatunki dramatyczno-teatralne* (1. Dramat liturgiczny, 2. Komedia elegijna, 3. Misterium 4. Moralitet, Miracle, Farsa) – 3. sv. Wrocław Ossolineum 1969

K. Langosch, *Geistliche Spiele* (lateinische Dramen des Mittelalters mit deutschen Versen), 1. vyd. Darmstadt, 2. vyd. Berlin s.d.

Václav Černý, *Středověká dráma*, Bratislava 1964

Fr. Svejkský, *Z dějin českého dramatu. Latinské a latinsko-české hry tří Marií*, AUC Philologica 1966, Monographia 12, 1967

Hrosvitha z Gandersheimu, *Pád a obrácení Marie, poustevníka Abraháma neteře – Dulcitijs – Vzkříšení Drusiany a Kalimacha*, přel. E. Stehliková, J. Šmatlák, L. Zušťáková, Praha Dilia 1990

E. Stehliková, *Velké a slavné volání aneb Několik poznámek o životě a díle Hrotsvity z Gandersheimu...*, Divadelní revue 1993/3, 69–73

*Commedie latine del XII et XIII secolo, I–XII*, Genua 1976 a dále

*poetika–teorie básnictví*

P. Klopsch, *Einführung in die mittellateinische Verslehre*, Darmstadt 1972

P. Klopsch, *Einführung in die mittellateinische Dichtungslehre*, Darmstadt 1973, 2. vyd. 1980 s titulem „Einführung in die Dichtungslehre des lateinischen Mittelalters“

H. Myśliwiec, *Zarys wersyfikacji łacińskiej średniowieczia. Metryka grecka i łacińska*, Wrocław 1959

P.M. Clogan, *Medieval Poetics*, Leiden 1976 (= *Medievalia et humanistica*, New Series, Number 7)

Fr. Svejkský, *Základní problémy středověké poetiky a jejich odraz ve studiu slovanských literatur*, Česká literatura 6, 1958, 269–287

*Literárněteoretické texty I*, Praha 1972 (skripta) – překlady poetik od antiky až do renesance, obsahuje Galfreda de Vino Salvo v překladu E. Kaminkové porůznu in: J. Minárik, *Středověká literatura*, Bratislava 1977

M. Brozek, *Źródła do średniowiecznej teorii wykładu literatury* (Wstęp, wybór, przekład, komentarze), Warszawa 1989

*rýmovaná próza, cursus*

W. Meyer, *Die rythmische lateinische Prosa, Gesammelte Abhandlungen II*, 236–286 (srv. *Der akzentuirte Satzschluss in der griechischen Prosa vom 4. bis zum 16. Jahrhundert, Gesammelte Abhandlungen II*, 202–235)

N. Valois, *Étude sur le rythme des bulles pontificales* (Bibliothèque de l'École des chartres XLII, 1881, 161–198)

E. Norden, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert vor Chr. bis in die Zeit der Renaissance*, 1898, 4. vyd. Leipzig 1923

K. Polheim, *Die lateinische Reimprosa*, Berlin 1925

L. Laurand, *Bibliographie du Cursus*, Revue des Études Latines 6, 1928, 73nn.

G. Lindholm, *Studien zum mittellateinischen Prosarhythmus*, Stockholm 1963 (rec. A. Vidmanová, LF 1965, 88, 353–354)

T. Janson, *Prose Rhythm in Medieval Latin from the 9th to the 13th Century*, Stockholm 1975 (rec. A. Vidmanová, LF 1976, 99, 246–247)

*legendy, rétorika, artes predicandi*

René Aigrain, *L'hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, Paris 1953

Dom Jacques Dubois – Jean Loup Lemaître, *Sources et méthodes de l'hagiographie médiévale*, Paris 1993

H. Caplan, *Mediaeval ars predicandi, A Hand List, 1934* (suppl. 1936)

E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Zürich 1948, 9. vyd. Leiden 1978

J.J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages*, University of California 1974

J.J. Murphy, *Medieval Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Medieval Rhetoric*, Berkeley 1978

M. Fuhrmann, *Die antike Rhetorik*, 3. vyd. Zürich 1990

H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München 1960 (těžiště je v antické rétorice)

F. Quadlbauer, *Die antike Theorie der „genera dicendi“ im lateinischen Mittelalter, Freiburger Symposien des Mediävisten-Verbandes*, herausgg. von W. Erzgräber, Sigmaringen 1989 (1. vyd. Graz–Wien–Köln 1962)

L. Arbusow, *Colores rhetorici*, 1. vyd. 1948, 2. vyd. bearbeitet von H. Peter, Göttingen 1963

F.J. Worstbrock – M. Klaes – J. Lütten, *Repertorium der Artes dictandi des Mittelalters, I – Von den Anfängen bis zum 1200*, 1992

### exemplum

C. Bremond – Le-Goff Schmidtt, *L'exemplum. Typologie des sources du Moyen Âge occidental* 40, Turnhout 1982.

### české práce:

J.B. Novák, *Středověká diktamina v souvislosti s antikou a renesancí*, ČČH XV, 1909, 30–52, 200–218, 302–330 – *dosud základní česká studie!*

Fr. Svejkský, *Základní problémy středověké poetiky a jejich odraz ve slovanských literaturách*, Česká literatura 6/1958, 269nn.

J. Tříška, *Retorický styl a pražská univerzitní literatura ve středověku*, Praha 1975

J. Tříška, *Studie a prameny k rétorice a univerzitní literatuře*, Praha 1972

J. Tříška, *Výbor ze starší pražské univerzitní literatury*, Praha 1977

J. Tříška, *Starší pražská univerzitní literatura a karlovska tradice*, Praha 1978

J. Tříška, *Pražská rétorika – Rhetorica Pragensis*, Praha 1987

J. Hošna – J. Tříška, *Z teorie starší české literatury*, Praha 1990 (skripta)

### Počátky česko-latinské literatury

L. Havlík, *Velká Morava a středoevropští Slované*, Praha 1964

F. Dvorník, *Byzantské misie u Slovanů*, Praha 1970

R. Večerka, *Počátky písemnictví v českých zemích do poloviny 13. století (Literatura staroslověnská a latinská)*, Brno 1991 (skriptum)

R. Večerka, *Latinské písemnictví v Čechách do poloviny 13. století*, in: A. Kratochvíl, *Rozhlasová univerzita Svobodné Evropy II, Mnichov-Brno-Plzeň 1994*, 57–62

O. Králík, *K počátkům literatury v přemyslovských Čechách*, Praha 1960

O. Králík, *Šest legend hledá autora*, Praha 1966

O. Králík, *Slavnickovské interludium*, Praha 1966

O. Králík, *Nejstarší legendy přemyslovských Čech*, Praha 1970,

Jar. Ludvíkovský, *Vita et passio sancti Venceslai et sanctae Ludmilae ave eius – Život a umučení sv. Václava a jeho báby sv. Ludmily*, Praha 1978

D. Třeštlík, *Deset tezí o Kristiánově legendě*, Folia historica Bohemica 2, 1980, 7–38

Jar. Ludvíkovský, *Latinské legendy českého středověku*, SPFFBU E 18–19, 1973–1974, 267–308

Slavnickovci ve středověkém písemnictví, Praha 1987

V. Chaloupecký – B. Ryba, *Středověké legendy prokopské*, Praha 1953

D. Třeštlík, *Počátky Přemyslovců*, Praha 1981

O. Králík, *Kosmova kronika a předchozí tradice*, Praha 1976

T. Třeštlík, *Kosmas*, Praha 1966, 2. vyd. 1972

D. Třeštlík, *Kosmova kronika*, Praha 1968

## XIV. Středověk a antická kultura

Díky představě, již o středověku vytvořil renesanční humanismus (srv. začátek kap. I) a jež se všeobecně rozšířila, převládal donedávna i ve vzdělaných kruzích názor, že středověk o antice nic nevěděl jednak pro svou celkovou nevědomost, jednak z toho důvodu, že se od antického dědictví vědomě distancoval, neboť pohrdal jeho pohanstvím. Situace je ale mnohem složitější.

Co se týče nevědomosti, byla vzhledem k demografickým specifikům středověké společnosti dosti obecná, zejména považujeme-li za měřítko vzdělanosti gramotnost. I tam, kde by gramotnost měla být samozřejmá, mezi kněžími a řeholníky, vládla často otřesná nevědomost, mnozí skutečně neuměli číst a psát. Na druhé straně by bylo nepřipustnou paušalizací mluvit o středověku jako o epoše, v níž vládly „monasticae tenebrae“, mnišské temno, jak jej viděli humanisté již od Petrarkovy doby, neboť právě velmi gramotní benediktinští mniši se chronologicky jako první zasloužili ve svých skriptoriích o zachování, znalost a šíření antických textů. Nebyla tedy tak zcela obecná a zejména nebyla pro středověk určující negramotnost – a právě tak nebylo jednoznačné odmítání pohanského umění, vědění a myšlení křesťanskou ideologií.<sup>72</sup>

Obecně platí, že antická tradice žila po celý středověk aspoň jako spodní proud, z něž se příležitostně čerpalo. Byly však doby, kdy se tento proud výrazně projevil a kulturu dané epochy zjevně poznamenal. Stávalo se tak v obdobích, jež označujeme jako „renaissance“. – V zásadě celý středověk se odvolával kromě na bibli a na církevní spisovatele také na latinsky píšící antické „auctores“, z nichž někteří se těšili zvláštní oblibě. Byl to Ovidius, z básníků-satiriků Horatius, Persius a Iuvenalis, z epiků Vergilius (ten měl ovšem vůbec výsadní postavení) a Lucanus, dramatik Terentius. Z prosaiků se četl Sallustius, Suetonius a Livius, středověké morálce byly blízké etické spisy Ciceronovy a Senekovy. – Podle zvláštní obliby v určitých obdobích bylo VIII.–IX. stol. nazýváno *aetas Vergiliana*, X.–XI. stol. *aetas Horatiana* a XII. – XIII. stol. *aetas Ovidiana*.<sup>73</sup>

„Auctores“ jsou v dílech středověkých tvůrců často uváděni jako autority, „auctoritates“ (v některých obdobích, jak uvidíme, frekvence těchto světských „autorit“ předčí citace bible, kanonického práva a církevních autorů). Většinou jsou však těm, kdo jich takto užívají, známi pouze z různých antologií a sbírek citátů, nikoli ze souvislé vlastní nebo školní četby.<sup>74</sup> S některými autory se ve středověku pracovalo velmi důkladně. Vedle toho, že se opisovali, byli z hlediska současného stavu vědění a myšlení komentováni. Tyto středověké ko-

<sup>72</sup> Vztah katolického křesťanství ke světské (pohanské, antické) učenosti vyjadřuje 37. distinkce nejstarší sbírky kanonického práva, Dekretu Gratianova.

<sup>73</sup> L. Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen II*, str. 113

<sup>74</sup> Literaturu ke školní četbě ve středověku viz v seznamu lit.

mentáře k autorům jsou doprovázeny poučením o klasikovi a jeho díle, takzvaným „accessus“, „accessus ad auctores“.<sup>75</sup>

## I. Patristika a pozdní antika

V prvních generacích latinské patristiky se odmítání pohanské učenosti a kultury v dosti vyhraněné podobě objevovala. Jako příklad může sloužit zřejmě první latinsky píšící apologeta *Tertullianus* (160–220). Jeho současník *Minnucius Felix* však píše svůj dialog „Octavius“ ve formě ciceronského dialogu a uhlazeným ciceronským jazykem. Oběma těmto raným latinským apologetům se dostalo právnického a rétorického vzdělání, za své literární umění vděčí antickému školství, jejich odmítání světské učenosti a pohanského dědictví zůstává tedy proklamativním a nemůže jít do důsledků. Podobnou situaci pozorujeme o dvě staletí později na zdánlivě protikladných stanoviscích dvou největších zástupců vrcholné patristiky: v této souvislosti bývá uváděna pasáž ze spisu *Aurelia Augustina* „De doctrina christiana“ (2,60),<sup>76</sup> kde autor přirovnává situaci rozvíjející se křesťanské kultury, účtující s pohanským světem, k situaci izraelského exodu – odchodu božího lidu z egyptského otroctví. Jedni i druzí mají povinnost vzít si ze země, z níž vycházejí, sebou do nového života to nejcennější – křesťané se mají obohatit o hodnoty, jež antika vytvořila, zejména o myšlenky morálních filosofů, v první řadě Platóna. Do protikladu k tomuto textu bývá kladen *Hieronimus*, a to 22. list jeho korepondence, který vypráví o autorově snu: Hieronimus byl božím soudem tvrdě potrestán za to, že dává přednost studiu antických textů, zvláště Cicerona („ciceronianus es, non christianus!“) před studiem Písma, a zařekl se, že se své vášně k pohanským autorům provždy vzdá.<sup>77</sup> Oba tyto přední zástupci latinské patristiky ovšem byli odchovanci pozdně římských – pohanských – rétorických škol a antice vděčili za celou svou literární výbavu.

O další století později reprezentuje vztah křesťanského vzdělance k antickému kulturnímu dědictví *Boethius* a *Cassiodorus*. O obou jsme mluvili v kap. IX, odd. 2 jako o vzdělaných konzervátorech, kteří usilovali předat výdo-

<sup>75</sup> *Accessus* je běžný žánr středolatiné literatury, komentátorův úvod k vykládanému klasikovi. *Accessus* jsou dochovány téměř u každého komentáře k antickým autorům a u řady glosovaných rukopisů a mívají toto schéma: životopis autora (*Vita*), stručný obsah díla, jeho význam, vysvětlení titulu a vztah díla k filosofii nebo k morálce. *Accessus* jsou skládány až do konce 15. století, od 12. stol. bývají i veršované.

<sup>76</sup> Peter Brown, *Christliche Lehre und Gelehrsamkeit – „Doctrina christiana“*, Zum Augustin-Gespräch der Gegenwart II, Darmstadt 1981, 147–161

<sup>77</sup> Míst, vyslovujících rezervu ke světským studiím, najdeme v Hieronymově literárním odkazu více. Převážně právě z nich je sestavena v Gratianově svodu kanonického práva 37. distinkce (Ve Friedbergově vyd. I, col. 135–140), zabývající se otázkou „an saecularibus litteris oporteat esse eruditos“.

bytky antické vzdělanosti dalším generacím. Vezměme *Boethia* za „posledního Římana“. Zemřel, jak již víme, r. 524 nebo 525.

## 2. Benediktinské kláštery raného středověku

O čtyři roky později, r. 529, založil *Benedikt* z *Nursie* klášter na Mons Casinus poblíž Neapole (*Monte Cassino*) a roku 555 se stal *Cassiodorus* zakladatelem dalšího kláštera („*Vivarium*“), jemuž uložil jako speciální poslání pěstování antické literatury a opisování antických textů.<sup>78</sup>

Od této doby bývá součástí budov benediktinských klášterů knihovna a skriptorium, v němž se spolu s biblickými a patristickými texty opisují antičtí klasikové, latinští, ale v některých případech i řečtí. Nejznámější z těchto v raném středověku vzniklých klášterů se slavnou písařskou tradicí byly (*Columbanem* – viz výše v kap. XI, odd. 4 – založené) *Luxovium* (*Luxeuil*) a *Bobbio* (r. 590–615), dále *Sv. Havel* (*S. Gallus*, cca r. 610), *Sv. Jimram* (*Emmeramus*) v *Řezně*<sup>79</sup>, *Reichenau* (r. 724), *Fulda* (r. 744), *Corvey* (*Corbie* – r. 822). Zabývá-li se klasický filolog textovou tradicí antického autora, nejčastěji se v kritickém vydání setká s informací, že nejstarší rukopis nebo rukopisy jsou z 8.–10. století a že pocházejí z těchto center. Je tedy zjevné, že vděčíme raně středověkým mnichům za dochované texty mnohého antického klasika. Zároveň vidíme, že karolinská renesance měla v západní Evropě niač navázat.

V téže době, kdy se ve benediktinských skriptoriích opisují antické texty a kdy *Cassiodorus* chválí gramatiku jako základ svobodných umění, se ozývají zdánlivě protikladná slova *Řehoře Velikého*. Na dvou místech svých listů říká: „*Indignum vehementer existimo, ut verba coelestis oraculi restringam sub regulis Donati.*“ „*In uno se ore cum Iovis laudibus Cristi laudes non capiunt.*“ A v jedné ze svých exegezí „*Ad hoc quidem tantum liberales artes descendae sunt, ut per instructionem illarum divina eloquia subtilius intelligan-*

<sup>78</sup> Mnichům kláštera na *Monte Cassino* bylo *Benediktovou* řeholí („*Regula s. Benedicti*“) uloženo „opus manuum“, manuální práce – jedním z hesel benediktinského způsobu života bylo „ora et labora“. Zčásti už *Benedikt* sám, ale zvláště pak další benediktinské mnišství, ovlivněné *Cassiodorovým* *Vivariem*, postavilo jako přednostní „opus manuum“ opisovačskou práci v klášterním skriptoriu. Tento požadavek *Cassiodorus* rozvedl ve svých „*Institutiones*“ mj. těmito slovy (MPL 70, 1142): „*Quapropter toto nisu, toto labore, totis desideriis exquiramus, ut ad tale tantumque munus Domino largiente pervenire mereamur. Hoc enim nobis est salutare, proficuum, gloriosum, perpetuum, quod nulla mors, nulla mobilitas, nulla possit separare oblivio, sed in illa suavitate patriae cum Domino faciet aeterna exultatione gaudere.*“ Na jiném místě (*Institutiones*, MPL 70, 1145): „*Tot enim verbera Satanas accipit, quot antiquarius Domini verba describit.*“

<sup>79</sup> Klášter *sv. Jimrama* v *Řezně* má význam pro česko-latinskou literaturu, neboť je s jeho prostředím spojen vznik prvních latinských legend o *sv. Václavu*.

tur“.<sup>80</sup> Poslední z citovaných výroků koresponduje se záměry, jež proklamovala karolinská renesance.

Od opisovačské aktivity v benediktinských kláštirech se datuje středověké písařské a knižní umění, jimiž se zabývá několik zvláštních disciplin – pomocných věd historických. Jsme zde na badatelském poli paleografie a především kodikologie, narážíme na problémy, jež studují historikové výtvarného umění (knižní malba, iluminace, miniatury aj.). Tyto discipliny, týkající se středověké knihy (i jiných útvarů, např. listiny, listu nebo svitku) a písařského umění v nejširším slova smyslu, nazvala německá věda obtížně přeložitelným slovem „Überlieferungsgeschichte“ – nejspíše „nauka o způsobech dochování středověkých a starověkých textů“. – Zároveň stojíme na půdě *historie středověkého vzdělání a školství*. I tento obor se v posledních několika desetiletích silně rozvinul.

3. Dalšími stupni tohoto vývoje jsou karolinská renesance a ottonská renesance, o nichž již byla řeč (kap. XI, odd. 6).

#### 4. Humanismus 12. století

je mohutný proud, širšímu okruhu zájemců o kulturní historii kupodivu dodnes většinou nepovědomý. Časově splývá s obdobím vrcholné scholastiky, kdy byla filosofie považována za služku theologie (výrok italského theologa Petra Damiani, cca 1007–1072, který – ovšem zase jen teoreticky – zavrhoval studium gramatiky a četbu antických autorů). Jindy bývá tato doba označována jako zlatý věk středolatinšské literatury: ještě uvidíme, že právě nyní vznikají vrcholná díla latinského duchovního básnictví, vrcholí epická tvorba i žakovská poesie. Významné však v naší souvislosti je, že se mezi literáty stává dobrým tónem psát korektní, klasickému jazyku co nejbližší, latinou, což vede ke studiu antických vzorů a k jejich napodobení. Tato tendence se prosadila tak silně, že pro 12. století nabývá smyslu označení „renesance“ (jindy i „humanismus“). Toto označení je ovšem samo o sobě sporné a i když je přijmeme, musíme pro ně vyslovit některá omezení a určit jeho specifika. Ta jsou do té míry charakteristická pro úvahy o podstatě renesance a humanismu vůbec (tedy i velkého „renesančního humanismu“ konce středověku a počátku novověku), že bude užitečné se s problematikou stručně obeznámit.

<sup>80</sup> Epistula missoria, *Moralium libri sive Expositio in librum b. Job, c.5*, MPL 75, 516 – Epist. 11, 34, MPL 77, 1171 (MGH Epist. II, 303,14) – Expos. in I. Reg. V,3,30, MPL 79, 355

1. Jestliže užíváme pro karolinskou a ottonskou epochu označení „renesance“ a pro kulturu 12. stol. mluvíme o „humanismu“, pouze se podřizujeme zavedené terminologii a nepovažujeme 12. stol. co to vztahu k antice za zásadně odlišné od předchozích „renesancí“.

2. V plném slova smyslu vztahujeme označení „renesanční“ a „humanistické“ pouze k době tzv. velké evropské renesance („renesančního humanismu“), který začíná v Itálii nejdříve koncem 13. stol. (kanceláře italských měst, Dante) a doznívá ještě ve století sedmnáctém. To proto, že pouze u tohoto jevu pozorujeme více než jen vnější, formální, napodobení antických vzorů: jde zde o pochopení a přijetí antického, Ciceronem formulovaného pojmu „humanitas“ (lidskost, podmíněná vzdělaností a do značné míry autonomní – proto však ještě nemusí nutně být zbavena transcendentního aspektu, jinak řečeno náboženské víry).

3. Tento vztah k antice a jejím literárním projevům nepozorujeme u starších středověkých návratů k antice: o karolinské renesanci lze např. říci jednak, že šlo o návrat do značné míry účelový, daný praktickou potřebou přijatelně srozumitelného jazyka, jednak, že vztah jejich čelných představitelů k antice měl podobu intelektuální zábavy, hry (ludus).

Pro „renesanci“ či „humanismus“ 12. století není již situace tak jednoznačná.<sup>81</sup> Do značné míry jsou i zde staří spisovatelé především formálními vzory, pozorujeme ale některé překvapivé jevy, které se zdají svědčit pro změnu hodnotících kritérií: antičtí autoři mají cenu sami o sobě, obsahem svého díla, stávají se „autoritami“, ve vrcholných dílech této doby je častěji citován antický autor (u básníků nejčastěji Ovidius – „aetas Ovidiana“) než bible. Tak je tomu v dílech vrcholných představitelů tohoto hnutí – ve spise „Policraticus“ Jana ze Salisburie, v elegii (ovlivněné boethiovskou tradicí) „De diversitate fortunae et de philosophiae consolatione“ Jindřicha ze Settimello, zvaného Pauper Henricus, nebo v „Dialogus super auctores sive Didascalion“ Konráda z Hirsau i jinde. – Na důkaz proměny, již v této době pohled na antiku prodělává, bývá citován (právem?) výrok Bernarda z Chartres o trpaslících na ramenou obrů, kdy se trpaslíky rozumějí Bernardovi současníci, a kde obři, kteří jim umožňují lépe vidět i vzdálenější věci, jsou antičtí autoři.<sup>82</sup>

<sup>81</sup> A. Kolář ve studii „Kosmovy vztahy k antice“, Sborník filosofické fakulty UK v Bratislavě, III, 28, 1925, str. 5, vyslovil názor, že ve 12. stol. vliv aniky na evropské lidstvo neustává, „avšak jeho poměr k ní se mění. Nejde mu již o vnější napodobení antických vzorů, nýbrž o oplodnění vlastního vědeckého poznání jejich obsahem“.

<sup>82</sup> Výrok se dochoval v „Metalogiku“ Jana ze Salisburie (I.III c. IV, MPL 199, 900) takto: „Dicebat Bernardus Cartonensis nos esse quasi nanos gigantium humeris insidentes, ut possimus plura eis et remotiora videre, non utique proprii visus acumine aut eminentia corporis, sed quia in altum subvehimur et extollimur magnitudine gigantea“.





## 5. Tzv. raný humanismus v českých zemích

Díky vztahům pražského královského a císařského dvora k raně renesanční Itálii (Petrarca, Cola di Rienzo) se některé tendence italského humanismu začaly již kolem poloviny 14. stol., tedy dříve než v řadě jiných evropských zemích, šířit v českých zemích. Český raný humanismus či protohumanismus je komplikovaný kulturněhistorický jev, zvláštním způsobem propojený též s raně reformními předhusitskými tendencemi.<sup>83</sup> Střediskem tohoto hnutí je Karlův dvůr (Karel sám si s Petrarrou dopisoval a několikrát se s ním osobně setkal) a hlavně prostředí císařské kanceláře, v jejímž čele stál Jan ze Středy (*Johannes Noviforensis*). Tento biskup a kancléř vedl korespondenci s Petrarrou.<sup>84</sup> Z Janových listů, z jeho klopotně vyumělkovaného jazyka, jímž se snaží nejen napodobit latinské klasiky, ale i vyrovnat se italskému partnerovi, názorně poznáváme omezení českého raného humanismu. Nesporně zde byly zjevné humanistické náběhy, zatlačila je však propuknuvší husitská revoluce a reformační orientace české kultury v následujícím století. Český raný humanismus byl ve snaze napodobit italské vzory módní manýrou, která se mezi tehdejší inteligenci dosti rozšířila: zasáhla nejen muže panovníkova okruhu (Jan ze Středy, Jošt Lucemburský), ale i významné představitele církve.<sup>85</sup>

<sup>83</sup> Diskuse o charakteru humanismu a renesance, pokusy o jejich definici, zahrnují i problém vzájemného vztahu středověk – renesance – reformace. Český protohumanismus je speciálním aspektem problematiky renesance – reformace. S tím souvisí i otázka tzv. *devotio moderna*, nové zbožnosti, a její souvislosti na jedné straně s protohumanismem, na druhé straně s nastupujícím reformním hnutím (o *devotio moderna* viz nově např. P. Spunar, K počátkům české *devotio moderna*, AU – HUČP 31–1, 1991, 35–39).

<sup>84</sup> J. Klapper, Johann von Neumarkt, Bischof und Hofkanzler, Leipzig 1964, E. Schwarz, Johann von Neumarkt, in: *Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder*, herausgg. von K. Bosl I, München–Wien 1974, 27–48. – Edice: Petrarca's Briefwechsel mit deutschen Zeitgenossen, ed. P. Piur, in: K. Burdach, Vom Mittelalter zur Reformation VII, Berlin 1933 – Briefe Johans von Neumarkt, ed. P. Piur, Vom Mittelalter zur Reformation VIII, Berlin 1937 – Briefe Johans von Neumarkt, ed. J. Klapper und K. Burdach, Vom Mittelalter zur Reformation VI, 1–4, Berlin 1936–1939

<sup>85</sup> Vojtěch Raikův z Ježova – skladba „Ah, in luctum chelym verto“, nebo i Jan z Jenštejna, jehož některé hymny ukazují na snahu užívat podle italských vzorů zvláštní mluvy (neobvyklé výrazy, archaismy, grécismy) i u nás ne zcela běžné básnické rozměry (sappická strofa).

## Literatura ke kap. XIV:

### patristika:

Carl Schneider, *Geistesgeschichte der christlichen Antike*, München 1970  
H. I. Marrou, *S. Augustin et la fin de la culture antique*, 4. vyd. Paris 1960  
vzdělanost, znalost antiky a školní četba ve středověku:

důležitým pramenem je soupis soudobých školních autorů, který sestavil Hugo z Trimbergu (cca 1230–1313) – „*Registrum multorum auctorum*“, ed. K. Langosch, Berlin 1942

R.R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge 1954

G. Glauche, *Schullektüre im Mittelalter – Entstehung und Wandlungen des Lektürekansons bis 1200 nach den Quellen dargestellt*, München 1970 (rec. P. Spunar, LF 95, 1972, str. 114–115)

*Classical Influences on European Culture A.D. 500–1500*, Proceedings of an International Conference Cambridge April 1969, ed. Cambridge 1971

M. Flodr, *Die griechische und römische Literatur in tschechischen Bibliotheken im Mittelalter und der Renaissance*, Brno 1966

P. Spunar, *Středověká vzdělanost*, in: *Svět středověku*, Praha 1969

P. Spunar, *Středověké školství a knihovny*, in: *Kultura středověku*, Praha 1972, str. 34 – 64.

*Antika a česká kultura*. Red. L. Svoboda, Praha 1978

A. Vidmanová, *Antika v literatuře středověkých Čech*, in: *Laborintus, Latinská literatura středověkých Čech*, str. 172–185

M. Bláhová, „*Artes*“ und *Bildung* im mittelalterlichen Böhmen (vor der Gründung der Prager Universität), in: „*Scientia*“ und „*ars*“ im Hoch- und Spätmittelalter (*Miscellanea Mediaevalia* 22), Berlin 1994

### accessus ad auctores:

E.A. Gain, SJ, *The Medieval Accessus ad Auctores*, *Traditio* 3, 1945, str. 215–264

H. Silvestre, *Le schéma „moderne“ des Accessus*, *Latomus* 16, 1957, str. 684–689

R. B.C. Huygens, *Accessus ad auctores*. Bernhard d'Utrecht, Conrad d'Hirsau, „*Dialogus super auctores*“, Leiden 1970 (2. vyd., 1. vyd. Bruxelles 1955).

M(Addalena) Spalone, *I percorsi medievali del testo: Accessus, Commentari, Florilegi* (estratto dal: *Lo spazio letterario di Roma antica*, dir. G. Cavallo, P. Fedeli, A. Giardina, vol. III, *La ricezione del testo*), Roma 1990

### dochování starověkých a středověkých textů:

L.D. Reynolds, *Scribes and Scholars. A Guide to the transmission of Greek and Latin Literature*, 3. vyd. Oxford 1991 (1. vyd. 1968, rec. P. Spunar, LF 92, 1969, str. 368–369)

*Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, München 1961, 1. sv. – *Die Textüberlieferung der antiken Literatur und der Bibel*, von H. Hunger, O. Stegmüller, H. Erbse, M. Imhof, K. Büchner, H.–G.

Beck, H.Rüdiger (Vorwort von M. Bodmer) vyšel ve 2. vyd. 1975 a ve 3. vyd. 1988

M. Flodr, viz výše

karolinská renesance – viz literatura ke kap. XI

humanismus 12. století:

Ch.H. Hastings, *The Renaissance of the Twelfth Century*, Cleveland– New York 1964 (9. vyd., 1. vyd. 1927)

*Twelfth-Century Europe and the Foundation of Modern Society*, ed. by M. Clagett, G. Post, R. Reynolds, 1961

*Entretiens sur la Renaissance du 12<sup>e</sup> siècle, sous la direction de M. de Gaudillac et E. Jeaneau*, Paris 1968

Ch. Brooke, *The Twelfth Century Renaissance*, Milwaukee 1957, 2. vyd. 1969

S. R. Packard, *12th Century Europe*, 1973

P. von Moos, *Das 12. Jahrhundert - eine "Renaissance" oder ein "Aufklaerungszeitalter"?*

tzv. raný humanismus v českých zemích:

K. Burdach, *Vom Mittelalter zur Reformation*, viz citaci v poznámkách

E. Wintr, *Frühhumanismus*, Berlin 1964

G. Böhme, *Bildungsgeschichte des frühen Humanismus*, Darmstadt 1984

G. Böhme, *Bildungsgeschichte des europäischen Humanismus*, Darmstadt 1986 (Kap. III. – „Anfänge: Humanismus in Böhmen“, v Kap. IV. – „Universitäten“ odd. „Prag“!)

F.M. Bartoš, *Dantova Monarchie, Cola di Rienzo, Petrarka a počátky reformace a humanismu u nás*, VKČSN, tř. filosoficko–historicko–filologická č.5, Praha 1951

K. Bosl, *Lebensgeschichte zur Geschichte der böhmischen Länder*, 1–2, München 1974–1976

J. Kolár, *Vztah české literatury 14.–16. stol. k italské kultuře humanismu a renesance*, *Slavia* 52, 1983, 24–34

*Karl IV. und sein Kreis*, hrsgg. F. Seibt, München 1978 (= *Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder* 3)

*Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern* 11, Köln–Wien 1988 (tj. akta konference „Humanismus in den böhmischen Ländern als neue Bildungsbewegung“, Walberberg 2.–7.9.1988)

I. Hlobil – E. Petrů, *Humanismus a raná renesance na Moravě*, Praha 1992, kap. I. (autor E. Petrů), 17–26